

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Dövlət Universiteti

ABBASOV CÜMŞÜD RÜSTƏM OĞLU

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADI
VƏ SOSİAL COĞRAFIYASI**

BAKİ – 2005

Elmi redaktoru: c.e.n., dos. İ.S.OSMANOV

Rəyçilər:
c.e.d., prof. C.N.İSMAYILOV
c.e.n., b.e.i. N.Ə.PAŞAYEV

*
g1(414.1)
A 13

2152522.2

Bakı Dövlət Universiteti
ELMI KİTABXANA

G İ R İ Ş

1991-ci il oktyabrın 18-dən müstəqil dövlət olan Azərbaycan Respublikası $38^{\circ}24'$ şimal enlikleri ile $44^{\circ}46' - 50^{\circ}50'$ şərq uzunluqları arasında, Avropa ilə Asiyadan birləşdiyi əlverişli coğrafi mövqedə yerləşmişdir. Dünyanın bir çox dövlətləri ilə ucuz su yolu vasitəsilə əlaqə saxlamaq üçün şərqdə Xezer dənizi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir, qərbdən isə Qara dənizə çıxmaq üçün əlverişli quru nəqliyyat sistemine malikdir.

Azərbaycan Respublikasının sahəsi 86,6 min kv. km, sərhədlerinin ümumi uzunluğu isə 2850 km-ə yaxındır. Azərbaycanın ərazisi şimaldan cənuba doğru 400 km, qərbdən şərqə doğru isə 500 km məsafədə uzanır. O, şərq tərəfdən şimaldan cənub sərhəddine kimi 800 km-dən artıq bir məsafədə Xezer dənizi ilə əhatələnmişdir. Azərbaycan Respublikası cənubdan İran (618 km) və Türkiye (11 km), qərbdən və cənub-qərbdən Ermənistən (766 km), şimal-qərbdən Gürcüstan (340 km), şimaldan isə Rusiya Federasiyası (289 km) dövlətləri ilə sərhədlənir.

Azərbaycanın xarici ölkələrlə sərhədləri sovetlər dövründə müəyyən edilmişdir. Müstəqilliyimiz dövründə isə sərhədlərin delimitasiyasına yenidən baxılır.

Sərhədlərdən mallar və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsinə, qaçaqmalçılığa və kömrük işi sahəsində cinayetlərə qarşı mübarizə aparılmasına Dövlət Kömrük Komitəsi xidmət göstərir. Respublika sərhədlərində Balakən, Samux, Qırmızı körpü, Astara, Poylu, Culfa, Səderək, Baki dəniz və hava limanlarında və s. kömürük məntəqələri fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisi əlverişli təbii-iqlim şəraitinə və zəngin təbii sərvətlərə malikdir. Respublikanın sənayeində neft-qaz çıxarma və emalı, kimya və neft kimya, metallurgiya, maşınqayırma, toxuculuq, yeyinti və s., kənd təsərrüfatında

isə taxılçılıq, pambıqçılıq, üzümçülük, meyvəçilik, tütnüçülük, çayçılıq, tərəvezçilik, heyvandarlıq və s. əsas yer tutur. Respublikada istehsal olunan sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının bir hissəsi, o cümlədən neft və neft məhsulları, neft maşınqayırma avadanlıqları, elektrotexnika maşınları, pambıq və ipek lifləri, şərab məhsulları və s. bir çox xarici ölkələrə ixrac olunur.

Azərbaycan özünün yeraltı və yerüstü sərvetlerinin zənginliyinə görə dönyanın ən qabaqcıl ölkələri sırasında durur. Əger bu sərvetlərdən səməreli və kompleks şəklində istifadə edilərsə, Azərbaycan dönyanın ən varlı ölkələrinən biri olar. Azərbaycan siyasi cəhətdən də ildən-ilə inkişaf edir və dünyada tanınır. 1992-ci ildən BMT-nin və Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının, 1997-ci ildən GUAM-birliyinin, 2001-ci ildən isə Avropa Şurasının fəal üzvüdür.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyasını dərindən öyrənmək üçün yazılmış əsərlər müstəqilliyimiz və bazar iqtisadiyyati şəraitində köhne sayılır və müasir telabata tam cavab vermir. Müəllifin 1998-ci ilde nəşr edilmiş «Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası» kitabı yenidən işlənilmişdir. Respublikamızın müstəqilliyi dövründə və bazar iqtisadiyyati şəraitində son iqtisadi və siyasi materiallarından, xüsusilə «2004-2008-ci illerde Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı» Dövlət Proqramından istifadə olılmış və struktur dəyişiklikləri edilmişdir. Müəllif hər bir sahə üzrə öz teklif və mülahizələrini söyləmişdir. Ümumiyyətlə, özünün strukturu və məzmunu cəhətdən əvvəlki ədəbiyyatlardan xeyli fərqlənir. Lakin buna baxmayaraq kitabda qüsür və çatışmamazlıqlar istisna olunmur. Onları tapıb üzə çıxaran oxuculara müəllif qabaqcadan öz təşkkürünü bildirir.

TƏBİİ ŞƏRAİTİ VƏ TƏBİİ EHTİYATLARI

Əhalinin məskunlaşmasında, təsərrüfat sahələrinin yerləşdirilməsində və inkişafında təbii şərait və təbii ehtiyatlar mühüm rol oynayır. Ona görə də respublikanın təbii şəraitinin və təbii ehtiyatlarının iqtisadi-coğrafi nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilməsi zəruridir.

Azərbaycanın ərazisinin beşdə üç hissəsi (60%-ə qədəri) dağlıqdır. Burada Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Talyş dağ sistemlərinin bir hissələri mövcuddur. Ərazidə dəniz səviyyəsindən ən hündür nöqtə Böyük Qafqaz hissəsində Bazardüzü (Qəbələ rayonu ərazisində) zirvəsidir (4466 m). Dəniz səviyyəsindən ən alçaq sahə isə (Neftçala rayonu ərazisində) Küraqçı ərazidədir (-28 m).

Azərbaycanın mərkəzi hissəsində qərbdən şərqə (250 km) və şimaldan cənuba (150 km) doğru uzanan geniş Kür-Araz ovalığı yerləşmişdir. Relyefin belə xüsusiyyət forması əhalinin ərazidə məskunlaşmasına, təsərrüfat sahələrinin ərazi və sahə strukturunun formallaşmasına və inkişafına şübhəsiz öz təsirini göstərir.

Əsasən subtropik iqlim qurşağı zonasında yerləşən Azərbaycanın iqlimi özünün müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Yer kürəsində mövcud olan 11 iqlim tipindən 9-na (burada yalnız tropik və savanna iqlim tipləri yoxdur) Azərbaycanın ərazisində rast gəlinir. Respublika ərazisinin xeyli hissəsi quru və rütubətli subtropik iqlim xüsusiyyətlərinə malikdir. Böyük Qafqaz sira dağları şimaldan gələn soyuq hava kütəsının Azərbaycan ərazisinə daxil olmasının qarşısını alır və burada əlverişli şəraitə malik olan özünəməxsus isti və yumşaq iqlim tipi yaradır. Buna baxmayaraq, Xəzər dənizi üzəri ilə respublikanın şərqi hissələrinə, xüsusən Abşeron yarımadası rayonuna şimaldan «Xəzri» (bəzən bu küləklər payız və qış aylarında tufana çevrilir), cənubdan isti «Gilavar» küləkləri daxil

ola bilir. Yeri gəlmişken göstərmek lazımdır ki, bu hakim küləklərin enerjisindən istifadə etmək üçün çox böyük potensial imkanlar vardır. Hazırda bu küləklerin gücündən Abşeron yarımadasında yalnız yeraltı suların çıxarılmasında istifadə olunur.

Azərbaycanın ən isti keçən əraziləri Kür-Araz ovalığı, Abşeron və Naxçıvan MR-nın Arazboyu rayonları hesab olunur. Bu ərazilərdə yay aylarında havanın temperaturu bəzən 40° -dən artıq olur. Güneş radiasiyasının miqdarına görə Azərbaycan MDB-də yalnız Orta Asiya respublikalarından sonra 2-ci yeri tutur. Azərbaycanın bol güneş enerjisinin əsasında elektrik stansiyalarının tikilməsi üçün geniş imkanlar vardır. Respublika ərazisində qış aylarında (osasən yanvarda) havanın orta temperaturu düzənliliklərde 0° , bəzən isə -15 , -20° -yə (Naxçıvan ərazisində) qədər enir. Respublikada ən çox yağıntı Lenkeran-Astara rayonuna (1200-1700 mm), ən az yağıntı isə Abşeron və Qobustan rayonlarına (200-250 mm) düşür. Böyük Qafqaz və Kiçik Qafqaz dağlıq rayonlarında bəzən güclü dolu və yağıntı düşür ki, bu da xalq təsərrüfatına çox böyük ziyan vurur. Şamaxı, Xanlar, Naxçıvan, Qarabağ və s. rayonlarda doluya qarşı xüsusi artileriya qurğularından istifadə olunur.

Kənd təsərrüfatının inkişafı və onun sahələr üzrə ərazi təşkili bilavasitə iqlimin təsirindən asılıdır. Xüsusilə havanın temperaturu və rütubətliliyi bitkilərin vegetasiyasına çox böyük təsir göstərir. Məsələn, Abşeron və Lenkeran-Astara rayonlarında havanın temperaturu arasında az fərq olmasına baxmayaraq, rütubətin azlığından Abşeronda suvarma şəraitində quru subtropik (əncir, üzüm, badam, zəfəran, zeytun və s.), Lenkeran-Astara zonasında isə rütubətin çoxluğundan çay, feyxoa, sitrus meyvəleri və s. bitkiləri və meyvələr yetişdirilir.

Iqlim ehtiyatları kənd təsərrüfatı istehsalının ən mühüm və ən vacib amili hesab olunur ki, bu da aqroiqlim adlandırılır. Aq-

roiqlim ehtiyatlarına kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində istifadə olunan günəş enerjisi, təbii isti, rütubət, külək enerjisi, bitkilərin vegetasiya dövrünün uzunluğu və digər iqlim ünsürləri daxildir. Azərbaycanın məşhur iqlimşünas alimi, prof. Ə.C.Əyyubov Azərbaycan ərazisini Kür-Araz, Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz, Tağlış və Naxçıvan aqroiqlim vilayətlərinə ayırmışdır.

Kür-Araz aqroiqlim vilayətində yüksək termik ehtiyatlarının istifadəsini məhdudlaşdırın əsas amil olan rütubətin çatışmazlığı üzündən ərazidə əsasən pambığın, tərəvəzin, dənli bitkilərin və s. becərilməsində süni suvarmaya çox böyük təlabat vardır. Qış ayları yumşaq və mülayim keçdiyinə görə burada nar, zeytun, əncir, badam, xurma, heyva və s. kimi quru subtropik bitkilərin yetişdirilməsinə əlverişli imkan yaradır. Kür-Araz aqroiqlim vilayətində kənd təsərrüfatının əsas istiqaməti pambıqcılıq, taxılçılıq, üzümçülük və tərəvəz-bostançılıqdır. Texniki tərəqqinin imkanlarından səmərəli istifadə etdikdə Kür-Araz aqroiqlim vilayətində kənd təsərrüfatı sahələrində yüksək məhsul götürmək imkanı eldə olunur.

Böyük Qafqaz aqroiqlim vilayətində yüksək dağ silsiləsinin təsirindən ərazidə əlverişli qışlama, yay aylarında havada durğunluq, yüksək temperatur şəraiti yaranır və yağıntıların miqdarı xeyli artır. Bu aqroiqlim vilayətində torpaqda nəmlik yüksək olduğu üçün rütubətsevən tübüñ, qarğıdalı, çəltik, qazanlıq gülü, çay kolları və s. kimi bitkilər becərilir. Vilayətdə qərzəkli meyvələr-qoz, findiq, şabalıd və s. kimi meyvələrin yetişdirilməsinə də aqroiqlim ehtiyatları müsbət təsir göstərir. Böyük Qafqaz aqroiqlim vilayətinin Abşeron yarımadası hissəsində quru subtropik bitkilər (zeytun, üzüm, zəfəran, badam, püstə, tərəvəz və s.) yetişdirilir və yüksək məhsuldarlıq eldə olunur.

Kiçik Qafqaz aqroiqlim vilayətinin xeyli hissəsinin iqlim şəraiti kənd təsərrüfatının inkişafı üçün daha əlverişlidir. Burada

Əkinçiliyin əsas istiqaməti taxılçılıq, üzümçülük, kartofçuluq, meyvəçilik və s. ibarətdir. Vilayətin yay otaq sahələri heyvan-darlığın inkişafı üçün zəmin yaradır. Vilayətin cənub yamacının ərazisində (xüsusilə Arazboyunda) günəş istisi ehtiyatının daha çox olması burada nar, xurma, əncir, heyva və s. kimi quru subtropik meyvə və bitkilərin yetişdirilməsinə əlverişli imkan yaradır.

Talış aqroiqlim vilayəti özünün fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərinə görə respublikanın digər aqroiqlim vilayətlərindən kəskin fərqlənir. Ona görə də burada özünəməxsus aqroiqlim şəraiti yaranmışdır. Böyük termik ehtiyatlar və zəngin rütubət burada rütubətsevən subtropik bitkilərin yetişdirilməsinə əlverişli aqroiqlim şəraiti yaradır. Vilayət respublikanın ən yüksək məhsuldarlığa malik olan rütubətli subtropik aqroiqlim zonası hesab olunur. Burada çay kolları, sitrus meyvələri, o cümlədən feyxoa, limon, narıngi, eləcə də tərəvəz və s. bitki və meyvələr yetişdirilir.

Naxçıvan aqroiqlim vilayətinin ərazisində kəskin kontinen-tal iqlim xarakteri müşahidə olunur. Qışın nisbəton sərt, yayın isə daha isti keçməsi burada subtropik bitkilərin yetişdirilməsi şəraiti-ni xeyli dərəcədə çətinləşdirir. Lakin buna baxmayaraq, ərazidə ərik, şeftali, üzüm, qoz, badam və s. meyvələrin yetişdirilməsinə imkan yaranmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu meyvə ağacları ayrı-ayrı illərdə qışın sərt keçən şaxtalı aylarında məhv olmaq dərəcəsine çatırlar. Arazboyu ərazilərdə uzunmüddətli güclü günəş radiasiyyası və yüksək termik müşahidə edildikdə taxıl, tütün, üzüm, tərəvəz-bostan və s. kimi bitkilərin yetişdirilməsi üçün süni suvarmadan geniş istifadə edilir və nəticədə yüksək məhsuldarlıq əldə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublika ərazisinin xeyli hissəsi (xüsusilə Kür-Araz ovalığı) quraq sahələrə aiddir. Ərazidə isti ehtiyatlarının çox, yağıntıların isə azlığı əkinçilikdə süni suvarmadan geniş istifadə olunmasını tələb edir.

Torpaq və iqlim şəraitinin səmərəli istifadə olunması üçün respublika ərazisindəki su ehtiyatlarından düzgün istifadə olunması və onlara qənaət edilməsi vacibdir.

Azərbaycanın su balansında çayların rolu böyükdür. Lakin çox təessüf ki, respublikamızın ərazisində çay şəbəkəsi bir o qədər de sıx deyildir. Quru düzənlik ərazilərdə çay şəbəkəsi seyrək, dağlıq hissələrdə isə nisbətən sıxdır. Respublikanın ən böyük çayı qərbən şərqi doğru axan Kürdür. Ümumi uzunluğu 1515 km olan Kür çayının Azərbaycan ərazisində uzunluğu 900 km-ə çatır ki, bunun da suvarmada çox böyük əhəmiyyəti vardır. Kür çayı üzərində Şəmkir, Mingəçevir, Yenikənd və Varvara kimi su anbarları yaradılmış, su-elektrik stansiyaları tikilib istifadəyə verilmişdir. Bu sü anbarlarından suvarma məqsədilə də geniş istifadə olunur. Kür çayından içməli su kimi də istifadə olunur. Kür çayından Abşeronə çekilmiş iri su keməri Bakı-Sumqayıt sənaye qovşağını içməli su ilə müntəzəm olaraq təmin edir. Kür çayı ağzından Yevlax şəhərinə qədər az da olsa gəmiçilikdə istifadə olunur. Respublikanın ikinci iri çayı hesab olunan Araz çayından da suvarmada geniş istifadə olunur. Onun Naxçıvan ərazisində iri su anbarı və su-elektrik stansiyası tikilmişdir. Tərtər çayı üzərində də su anbarı yaradılmış və su-elektrik stansiyası tikilmişdir. Samur, Türyançay, Lenkərançay, Girdmançay və s. çayların çox böyük təsərrüfat əhəmiyyəti vardır. Şəki-Zaqatala ərazisində olan çaylar yaz və yay aylarında leysan yağışlar zamanı daşır, sel hadisələri yaradır və bununla da təsərrüfata çox böyük ziyan vurur.

Azərbaycanın ərazisində Göygöl, Hacıqabul, Sarisu, Batabat, Ağgöl, Maralgöl və s. kimi göllər, eləcə də Mingəçevir, Şəmkir, Sərsəng, Xanbulançay, Ceyranbatan, Nohurqışlaq və s. su anbarları böyük təsərrüfat əhəmiyyəti kəsb edir. Bu su anbarlarının suvarma və enerji əhəmiyyəti ilə yanaşı, həm də əhalinin içməli suya olan təlabatının ödənilməsində mühüm əhəmiyyətə

malikdirlər. Məsələn, Mingəçevir su anbarı şəhərin şirin su ilə təchizatını həyata keçirir. Ceyranbatan su anbarı isə Bakı və Sumqayıt sənaye mərkəzlərini və onların aqlomerasiyasını içməli su ilə müntəzəm olaraq təmin edir.

Respublikanın su təchizatında yeraltı su mənbələri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə düzənlik və Abşeron rayonlarında artezian quyuları vasitəsilə yeraltı sular üzə çıxarılır və ondan içməli su kimi və suvarmaq məqsədilə geniş istifadə olunur. Kür-Araz ovalığında yeraltı sular 5-20 m, Abşeronda isə 6-40 m dərinliklərdən çıxarılır.

Azərbaycanın şərq sahilərini başdan-başa əhatə edən Xəzər dənizinin respublikamız üçün əhəmiyyəti müstəsnadır. Dəniz Azərbaycanın iqliminin formalaşmasında mühüm rol oynamaqla yanaşı, onun zəngin servətlərindən, xüsusən neft və qaz hasilatında onu əhatə edən ölkələr arasında respublikamız qabaqcıl yer tutur. Respublikada ovlanan balığın 95%-dən çoxu Xəzər dənizinin payına düşür. Onun duzlu suyunu şirinləşdirməklə, yararlı hala salınması da respublikamız üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın torpaq və bitki örtüyü yüksəklik qurşağına uyğun olaraq yayılmışdır. Düzənlik ərazilədə boz və qonur yarımsəhra və şoranlı torpaqlar, dağəteyi və dağlıq zonalarda isə şabalıdı və dağ-çəmən torpaqlara rast gəlinir. Düzənlik sahələrdəki torpaqlarda süni suvarma şəraitində kənd təsərrüfatı bitkiləri yaxşı yetişir və yüksək məhsul verir. Dağəteyi şabalıdı torpaqlarda dəmyə şəraitində taxıl, kartof, üzüm və s. bitkiçilik inkişaf etdirilir. Düzənlik ərazilərdə biten yarımsəhra bitkiləri heyvandarlığın yem bazasını təşkil edir və onlardan qış otlaqları kimi istifadə olunur. Dağlıq sahələrdə dağ-çəmən bitkiləri heyvandarlığın yay otlaq əraziləridir. Bir çox ot bitkiləri və yabani meyvələrdən müalicə məqsədilə geniş istifadə olunur.

Respublika ərazisində heyvanat aləmi də bitki və iqlim xüsusiyyətinə uyğun olaraq məskunlaşmışdır. Hər bir heyvanat aləmi özünəməxsus təsərrüfat əhəmiyyəti kəsb edir. Məsələn, yarımsəhra rayonlarda məskən salmış gürzə ilanlarından müalicə əhəmiyyətli zəherin alınmasında, meşələrdəki heyvan və quşlardan ovçuluqda istifadə olunması mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti kəsb edir.

Azərbaycanın ərazisi zəngin və rəngarəng təbii sərvətlərə malikdir. Dövlət Geologiya İdarəsinin hesablamalarına görə Azərbaycan Respublikası ərazisində təkçə yeraltı mineral ehtiyatlarının (neft, qaz, su buraya daxil deyildir) ümumi dəyəri 35 mlrd. ABŞ dollarına bərabərdir.

Respublikanın on mühüm sərvəti neft və qazdır. Bu ehtiyatlar ərazinin düzənlilik sahələrində, Xəzərsahili və dənizin şelf zonasında cəmləşmişdir. Hazırda istər quruda və istərsə də dəniz akvatoriyasında 50-yə yaxın neft və qaz yataqları istismara verilmişdir. Bu yataqların potensial ehtiyatlarının indiyədək yalnız üçdə birindən istifadə olunmuşdur. Respublika ərazisində mövcud neft və qaz ehtiyatlarının çox hissəsi Azərbaycanın Xəzər dənizi sektorundadır.

Abşeron yarımadası və onun dəniz akvatoriyasından başqa, Muğan-Salyan, Gəncə-Qazax, Dəvəçi-Siyəzən və s. rayonlarda da neft və qaz ehtiyatları vardır. Əgər hazırkı səviyyədə neft çıxarılısa (ildə 12-13 mln. t), bu qədər ehtiyat respublikanın təlabatını 120-150 il müddətində ödəye bilər. Qarşıda duran əsas problemlərdən biri bu ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə, ətraf mühitin çirkəkdirilməsinin qarşısını almaqdan ibarətdir.

Azərbaycanda, onun Kiçik Qafqaz hissəsində zəngin dəmir filizi yatağı Daşkesəndə cəmləşmişdir. Burada dəmir filizinin ehtiyati 255 mln. t hesablanmışdır. 1954-cü ildən istifadəyə veril-

miş Daşkəsən filizsaflaşdırma kombinatından Gürcüstanın Rustavi şəhərinə ildə 800-900 min t filiz konsentrati göndərilirdi.

Daşkəsən rayonundakı Zeylik yatağında alüminium sənayesinin mühüm xammalı olan alunit ehtiyatları vardır. Bu yataqda alunitin ehtiyati 174 mln. t təşkil edir. Alunit Gəncə alüminium gili zavodunda emal edildikdən sonra Sumqayıt alüminium zavoduna göndərilir və burada alüminium metali ərintisi alınır. Daşkəsəndə həmçinin kobalt, molibden, qızıl və s. kimi qiymətli filiz ehtiyatları da vardır.

Gədəbəy rayonu ərazisində mis ehtiyatı vardır. Hələ Çar Rusiyası dövründə almanlar və ruslar mis ərintisini rafinadlaşdıraraq xaricə aparmışlar. Hələlik Gədəbəydəki mis ehtiyatlarından sənaye əhəmiyyətli istifadə olunmur.

Əlvən metallurgiyanın digər xammalı olan polimetal ehtiyatlarına Naxçıvan MR (Gümüşlü, Paraqaçay və s.), Balakən (Filizçay), Ağdərə (Mehmana) və s. rast gəlinir.

Azərbaycannın Kəlbəcər rayonu ərazisində, Ordubadın Tivi və Zəngilanın Vejnəli kəndləri yaxınlığında və Daşkəsəndə qızıl ehtiyatları mövcuddur. Təkcə Daşkəsəndə qızılın ehtiyatı 100-150 t hesablanmışdır.

Respublika ərazisində civə ehtiyatları da aşkar edilmiş və istifadəye verilmişdir. Civə yataqları Kiçik Qafqazın cənub-qərb hissəsində və Naxçıvan MR ərazisindədir.

Kimya sənayesinin inkişafı üçün xammal ehtiyatlarına respublikanın bir çox rayonlarında rast gəlinir. Xanlar rayonu ərazisində Çıraqdərə yatağında sulfat turşusu istehsalı üçün xammal-kükürd kolçedanı ehtiyatı vardır. Yataqdan 1918-1920-ci illərdən istifadə olunmuşdur. Naxçıvan MR ərazisindəki Duzdaq və Həhrəm daş duz ehtiyatları özünün zənginliyinə görə Qafqazda birinci yeri tutur. Bu yataqlarda duzun ehtiyatı 400 mln. t hesablanmışdır. Daşkəsən yaxınlığındakı Çovdar yatağından çıxarılan barit mine-

ralından neftçixarma və başqa sənaye sahələrində istifadə olunur. Abşeron və Neftçala rayonları ərazilərindəki yeraltı neft buruq suları yod-brom istehsalı üçün qiymətli xammal hesab olunur. Abşerondakı göllərin duz ehtiyatları tükənməzdır. Bu duz ehtiyatlarının əsasənda burada kimya sənayesinin bir çox səhələrini, o cümlədən soda istehsalını yaratmaq olar.

Respublika ərazisində tükənməz miqdarda müxtəlif tikinti materialları ehtiyatı vardır. Bu tikinti materiallarından, daş, mərmər, qum, əhəng, gil, gips və s. göstərmək olar. Tikinti daşlarının ehtiyatı əsasən, Abşeron, qərb zona və Qarabağ rayonlarında cəmləşmişdir. Sement istehsalı üçün təbii əhəng, mergel və gil ehtiyatları Abşeron yarımadasında, Tovuz, Ağdam və s. kimi rayonlarda yayılmışdır.

Daşkesəndə, Xankendində və Naxçıvanda mərmər ehtiyatları vardır. Çay vadilərində və yataqlarında çmqıl, qum ehtiyatlarından tikintidə geniş istifadə olunur. Qarabağ zonasında vulkanik mənşəli tikinti daşları ehtiyatı cəmləşmişdir.

Azərbaycanın Kiçik Qafqaz və Naxçıvan MR ərazisində süfrə və müalicə əhəmiyyətli yeraltı mineral su ehtiyatları vardır. bu mədən sularından Kelbecər rayonundakı «İstisu», Şahbuz rayonu ərazisindəki «Badamlı», «Vayxır», və «Sirab», Şuşa rayonundakı «Turşsu», «Şırlan» və s. göstərmək olar. Abşerondakı «Şixov», «Suraxanı», Dəvəçi rayonundakı «Qalaaltı», Lənkəran və Masallı ərazisində «İstisu» və s. kimi mədən suları böyük müalicə əhəmiyyəti kəsb edir. Naftalan neftinin əsasında burada müalicə əhəmiyyətli kurort fəaliyyət göstərir.

Respublikanın çayları hidroenerji mənbəyidir. Bu baxımdan dağ çayları daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Enerji mənbəyi kimi respublika ərazisindəki termal yeraltı su ehtiyatları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstiliyi 90° -yə çatan belə su ehtiyatlarına əsasən

Abşeron, Siyəzən, Masallı, Lənkeran, Astara və s. bölgelərdə rast gəlinir.

İqlim, su hövzələri, dağ çayları, meşə, tarixi abidələr və s. kimi amillərin əsasında respublikanın bir çox zonalarında kurort və turizmin inkişaf etdirilməsi üçün amillər mövcuddur. Bu baxımdan Abşeron, Qarabağ, Hacıkənd-Göygöl, Şəki-Zaqatala, Lənkeran-Astara, Naxçıvan MR və s. ərazilər daha çox fərqlənir.

Azərbaycanın Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Talyış dağ silsilələrinin yamaclarındakı meşələr, eləcə də Kür çayı boyunca uzanan tuğay meşələri qiymətli təbii sərvətlər sırasındadır. Respublika ərazisinin 11%-ə qədərini tutan bu meşələrdən sənaye məqsədilə istifadə olunmasa da yaşıllıqlar, susaxlama, ekoloji mühit və s. məqsədilə qorunub saxlanılır və burada iri dövlət qoruqları təşkil edilmişdir.

Azərbaycanın daxili su hövzələrində müxtəlif növ balıq və başqa canlılar ehtiyatı vardır. Hazırda Xezer dənizindən, Hacıqabul, Sarısu, Ağgöl göllərindən və Kür çayından əhəmiyyətli miqdarda balıq ovlanılır. Bir çox rayonlarda süni balıqyetişdirmə müəssisələri yaradılmışdır. Azərbaycan ərazisində yaradılmış dövlət qoruqlarında və yasaqlarında qırmızı kitaba düşmüş nadir heyvan, quş və bitki növləri qorunub saxlanılır. Azərbaycanın yuxarıda göstərilən təbii sərvətlərdən elə səmərəli istifadə olunmalıdır ki, gələcək nəsillərə də çata bilsin.

AZƏRBAYCANIN İNDİKİ ƏRAZİSİNİN FORMALAŞMASI HAQDA QISA TARİXİ-COĞRAFİ MƏLUMAT

Azərbaycan özünün ərazi formallaşmasında maraqlı və çox qədim tarixi-coğrafi bir yol keçmişdir. Azərbaycan sözünün mənası haqda bir neçə fərziyyələr və fikirlər söylənilir. Bunlardan ən realı budur ki, Azərbaycan sözü üç söz birləşməsindən yaranmış-

dır. «Azər» hissesi oda sitayış, «bay» hissesi uca və yaxud hündür yer, «can» hissesi isə hörmotlı, şöhrətli mənalarını daşıyır.

Azərbaycanın ərazisi insan həyatı üçün əlverişli təbii-çoğrafi şəraite malik olduğundan dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən olmuşdur. O zaman insanlar tayfa hələndə təbii mağaralarda yaşayır, birlikdə ov edir və qidalanırdılar. Azix, Avey və digər təbii mağaralarda arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxmış insan sümükləri, əmək aletlerinin və oçaq yerlərinin qalıqları bunu açıq-aydın sübut edir.

Hələ çox qədim zamanlarda Azərbaycan ərazisində dövlətlilik yaranmış və bu dövlətlər Yaxın və Orta Şərqi tarixində çox böyük rol oynamışlar. Onların əsas məşgülüyyəti əkinçilik və maldarçılıqdan ibarət idi. Azərbaycan ərazisində ilk dövlət yeni eradan əvvəl IX əsrдə yaranmış Manna adlanırdı. Sonralar isə Midiya, Atropatena, Albaniya, Kirdman və s. kimi dövlətlər yaranmışdır. Bu dövlətlərdən Manna, Midiya və Atropatena Cənubi Azərbaycan ərazisində, Albaniya və Kirdman dövlətləri isə Şimali Azərbaycan ərazisində yerleşməklə çox böyük şöhrətə malik olmuşlar.

Bunlardan Albaniya dövləti daha qüvvətli olmaqla paytaxtı Qəbələ şəhəri idi. Azərbaycanın şimal hissəsində yerleşən ikinci qüdrətli dövlət Kirdman olmuşdur ki, onun da paytaxtı Bərdə şəhəri idi. Bu dövlətlərin ərazisində yaşayan ayrı-ayrı qəbilə və tayfaların vahid bir dövlətdə birləşdirilməsində Albaniya və Kirdman dövlətlərinin çox böyük rolu olmuşdur.

Azərbaycan ərazisindəki dövlətlər tarix boyu xarici basqınlara məruz qalmış və onlara qarşı mətin mübarizə aparmışlar. Bu dövrlərdə Azərbaycan xalqının içərisindən ayrı-ayrı qəhrəmanlar meydana çıxaraq, qoşunlar yaradır və xarici basqınlara qarşı mətanətlə mübarizə aparırdılar. Belə qəhrəmanlardan Cavanşiri, Babəki, Koroğlunu, Şah İsmayılı və s. köstərmək olar. Onların hər

birisinin Azərbaycan tarixində görkəmli yerləri vardır. Məsələn, Şah İsmayılin hökmədarlığı dövründə (1501-1524-cü illər) Azərbaycan ərazisindəki bütün dövlətlər birləşdirildi və vahid Azərbaycan dövləti yaradıldı. Bu dövrlərdə Azərbaycan ərazisi 200 min kv. km-dən artıq olmaqla, onun cənub sərhəddi Urmiya gölünün cənub və cənub-şərq hissələrinə qədər uzanmışdır.

Lakin bir neçə ildən sonra, yeni Şah İsmayılin ölümündən sonra Azərbaycan ərazisində yenidən parçalanma baş verdi. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda Gəncə, Şəki, Şirvan, Şamaxı, Lənkəran, Quba, Bakı və s. kimi xanlıqlar yarandı. Bu dövrlərdə Azərbaycana müdaxilə edən ölkələrdən biri də Rusiya olmuşdur. Rusiya-İran müharibəsi başa çatdıqdan sonra 1813-cü ildə Qarabağın Gülüstan kəndində sülh müqaviləsi bağlandı. Bu müqaviləyə görə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarından başqa Araz çayı sərhəd olmaqla Azərbaycanın şimal xanlıqları Rusiyaya birləşdirildi. Lakin sonralar İran bu sülhü pozaraq keçmiş torpaqlarını geri qaytarmaq məqsədilə yenidən Rusiya ilə müharibəyə başladı. Lakin yerli əhalinin bir qisminin rus qoşunlarına tərəfdar çıxması ilə əlaqədar olaraq İran yenidən möglubiyyətə düşər oldu. 1828-ci ildə Türkmençay kəndində sülh bağlandı və bu müqaviləyə əlavə olaraq İrəvan və Naxçıvan xanlıqları da Rusiyaya qatılmaqla 1813-cü ildəki Gülüstan sülhü bərpa olundu və öz əvvəlki səlahiyyətini saxladı. Həmin dövrdən bəri Cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycan bir-birindən ayrı düşməşdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrlərdən başlayaraq Azərbaycan torpaqları müstəmləkeçilərin köçürmə obyektiñə çevrildi. Ermeni ailələri İrandan Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürürlərək məskunlaşdırıldı. Rusiyadan da Şimali Azərbaycana rusların köçürülməsi siyasetinə başlanıldı.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti quruldu. Bu zaman Azərbaycanın sahəsi 114 min kv. km

2552

olmaqla sərhədlerinin ümumi uzunluğu 3504 km təşkil edirdi. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra onun sahisi get-gedə azalmağa başladı. 1924-cü ildə Goyçə və Zəngəzur mahalları Ermənistana verildi, Qarabağda isə DQMV-ti yaradıldı. Beləliklə, Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanın ərazisi 28 min kv. km itirildi və 86,6 min kv. km-ə endirildi. 1988-ci ildən başlayaraq Ermənistən yenidən torpaq iddiasına düşərək «Qarabağ» problemini ortaya atmışdır.

ƏHALİNİN DEMOQRAFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ƏRAZİDƏ MƏSKUNLAŞMASI

Dünyanın ən qədim xalqlarından olan azərbaycanlıların mənşeyi və formalaşması uzun tarixi bir yol keçmişdir. Altay dil ailəsinə mənsub olan azərbaycanlılar türk qrupuna daxildir.

Əhalisinin sayına və təbii artım prosesine görə Azərbaycan Respublikası Gürcüstan və Ermənistandan irəlidədir. 2004-cü ilin məlumatına görə Azərbaycanın əhalisi 8,2 mln. nəfərdən artıqdır. Respublikada hər kv. km-ə düşən əhalinin sıxlığı 95,5 nəfər təşkil edir.

Keçmişdə Azərbaycan əhalisinin artım prosesi əsas etibarilə neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq mexaniki artım (miqrasiya) hesabına olmuşdur. O zaman Azərbaycanda əhalinin miqrasiya hesabına yüksək artımı əsasən Çar Rusiyasının köçürmə siyaseti ilə, o cümlədən neft mədənlərinin vəhşicəsine istismar edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Neft sənayesinin işçi qüvvəsinə olan tələbatı əsasən Rusyanın Volqaboyu, Şimali Qafqaz, Mərkəzi Qaratorpaq, Zaqafqaziyanın başqa rayonlarında yaşayan kəndlilərin miqrasiyası hesabına ödənilirdi. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, 1908-1910-cü illər ərzində Rusiyadan Azərbaycana

300 kəndli ailesi köçürülmüşdür. Rus kəndlilərinin bir çoxu indi də Azərbaycan ərazisində mövcuddur.

1917-ci ildə Azərbaycanda əhalinin sayı 2,9 mln. nəfərə yaxın olmuşdur. Bu illərə qədər Azərbaycanda əhalinin miqdarı düzgün aparılmırı. Çünkü əhalinin siyahıya alınması zamanı islam əhalisinin bir çoxları siyahıya alınmadan yayınırdılar. Bunun əsas səbəbi azərbaycanlı gənclərinin əsgər aparılmışından və əhalinin vergi vermək istəmədiklərindən ibarət idi.

1913-1920-ci illərdəki hadisələr - Birinci dünya müharibəsi, xarici müdaxiləçilərin basqını, milli ədavət neticəsində baş verən qırğınlar və s. Azərbaycanda əhalinin xeyli miqdarda azalmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, əhalinin sayı 1913-cü ildəki 2339 min nəfərdən 1920-ci ildə 1952 min nəfərə enmiş və yaxud 387 min nəfər azalmışdır. Bütün bunların neticəsində Şuşa, Şamaxı və s. kimi iri ticarət mərkəzlərinin əhalisi kəskin surətdə azalmışdır. Salyan, Göyçay və digər şəhərlərin əhalisinin yarıdan çoxu, Bakı, Gəncə və Nuxa (Şəki) şəhərlərinin əhalisi isə xeyli miqdarda azalmışdır. Birinci dünya müharibəsi illərində Azərbaycan əhalisinin azalmasının bir sıra sosial-iqtisadi, demoqrafik və s. amillərlə yanaşı, xarici müdaxilə, vətəndaş müharibəsi, erməni-azərbaycanlı savaşı, habelə azərbaycanlıların müharibədə itkisi, onların bir qisminin İrana və Türkiyəyə köçüb getməsi ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycanda əhalinin sayının dinamikası (min nəfər)

İllor	Ümumi əhali	Şəhər əhalisi	Kənd əhalisi
1	2	3	4
1863	1129	—	—
1897	1854,8	—	—
1913	2339,2	555,9	1783,3
1926	2313,7	649,5	1664,2

1	2	3	4
1939	3205,2	1156,8	2048,4
1959	3697,7	1767,3	1930,4
1970	5117,1	2564,6	2552,5
1979	6028,3	3200,3	2828,0
1989	7037,9	3790,0	3247,9
1997	7574,5	3974,0	3600,5
1999	7953,4	4053,5	3899,9
2001	8081,0	4107,5	3973,5

1920-ci ildən sonra Azərbaycanda əhalinin artımı prosesi baş verir. Belə ki, 1939-cu ildə əhali 1926-ci ilə nisbətən 91,2 min nəfər atmışdır. Bu artımın xeyli hissəsi təbii artım hesabına olmuşdur. Lakin Büyük Vətən müharibəsinin (1941-1945) başlanması və davam etməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın əhalisinin yenidən azalması prosesi baş verir. Bu müharibənin nəticəsində 5 il müddətində Azərbaycanın 600 minə yaxın kişi cəbhədə iştirak etmiş, onların xeyli hissəsi həlak olmuş və ya itgın düşmüştü. Əhalinin müharibədən əvvəlki miqdarı yalnız 1955-ci ildən sonra bərpa olunmağa başladı. 1955-ci ildə respublika əhalisinin miqdarı 3277 min nəfərə çatmışdır. Əhalinin dinamikasında en yüksək orta illik artım 1959-1970-ci illər ərzində olmuşdu. Bu müddət ərzində respublikanın əhalisi 1419 min nəfər artmışdır. Bunun çox hissəsi şübhəsiz təbii artım hesabına olmuşdur. Respublikada əhalinin en yüksək artım səviyyəsi 50-ci və 60-ci illərdə baş vermişdir. 1960-ci ildə respublikada əhalinin her 1000 nəfərinə düşən doğum səviyyəsi 42,6 nəfər təşkil edərək keçmiş ittifaqda birinci yere çıxmışdır. Bu səbəbdən də 70-80-ci illərdə respublikada əmək ehtiyatlarının potensialı xeyli yüksəlmişdir.

1970-1979-cu illər ərzində demoqrafik şərait nəzərə

çarpacaq dərəcədə dəyişmişdi. Bu da öz əksini orta illik artımın sabitləşməsində, təbii artımın azalmasında, əhalinin başqa regionlara mexaniki hərəkəti (miqrasiyası) proseslərində tapmışdır. Bu iki siyahıyalma arasında 911 min nəfər artmışdır. Bunun 973 min nəfəri təbii artım, 62 min nəfəri isə mexaniki hərəkət saldo-sunun mənfi olması nəticəsində olmuşdur. Prof. Ş.M.Muradovun tədqiqatlarına görə son illerde respublikada bir sıra sosial-iqtisadi, ekoloji, milli, hərbi və s. amillərin təsirində demoqrafik vəziyyət xeyli kəskinleşmişdir. Bu səbəbdən də 1986-1997-ci illerde əhalinin hər 1000 nəferinə düşən doğum səviyyəsi 27,6 nəfərdən 24,2 nəfərə qədər azalmış və nəticədə təbii artım 20,9 nəfərdən 16,7 nəfərə enmişdir. 1999-cu ilin siyahıyalma məlumatına görə respublikada hər 1000 nəfərə təbii artım 9 nəfər təşkil edir.

Əhalinin təbii artımı bilavasitə evlənmə və boşanma amillərindən asılı olaraq, həm də adamların öz şüurları ilə tarazlaşdırılır. Hər 1000 nəfərə evlənənlərin sayına görə Azərbaycan MDB ölkələrindən üstün, boşanmaya görə isə çox geridir. Respublika əhalisinin milli tərkibinin 92,7%-ni təşkil edən azerbaycanlılar öz adət və ənənələrinə görə çoxuşaqlılığı ilə fərqlənir.

Respublikada evlənənlərin 78%-dən çoxunun yaşı bilavasitə 20 ilə 29 arasında tərəddüd edir. Respublikada hər 1000 nəfərə evlənənlərin sayına görə və az boşanmaya görə də Azərbaycan digər qonşu ölkələrdən irəlidədir.

Azərbaycanda hər 1000 nəfərə doğum 14-15 nəfər olduğu halda, Lənkəran-Astara və Naxçıvan MR rayonlarında bu göstərici 16-18 nəfər təşkil edir. Respublikada ən az doğum Abşeron və Kür-Araz iqtisadi rayonlarında müşihadə olunur. Respublikada yaşı 18-dək olan 3 mln.-na yaxın uşaq vardır. Bu da respublika əhalisinin 40%-i deməkdir. Rayon və kənd yerlərində doğulan uşaqların sayı daha artıqdır. Kənd yerlərində ailələrin 22%-nin 4 və daha çox uşağı vardır.(1999-cu il).

Əhalinin təbii və mexaniki hərəkəti onun yaş tərkibinə çox böyük təsir göstərir. Əhalinin yaş tərkibinin müəyyənləşdirilməsi iqtisadi və sosial inkişafın gelecəkdə planlaşdırılması üçün müüm əhəmiyyət kəsb edir. Əhalinin yaş tərkibinin strukturunun təyin edilməsi üç qrup şəklində aparılır: birinci qrupa 16 yaşından dək olan uşaqlar, ikinci qrupa 16 yaşından 60 yaşadək olan əmək qabiliyyətli əhali, üçüncü qrupa isə 60 yaşından yuxarı olan qocalar daxiddir.

Respublikada əhalinin cins tərkibi ildən-ilə müəyyən səbəblər üzündən dəyişir. 1979-cu ilin siyahıyalma məlumatına görə ümumi əhalinin 49,5%-ni kişilər, 50,5%-ni isə qadınlar təşkil edirdi. 1999-cu ilin məlumatına görə isə ümumi əhalinin 49%-ni kişilər, 51%-ni isə qadınlar təşkil etmişdir. Şəhər əhalisinin tərkibində kişilərin sayı (49,4%) qadınların sayından (50,6%) aşağı olmuşdur. Kənd əhalisinin tərkibində kişilər 48%, qadınlar isə 52% təşkil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, respublikada, istərsə də şəhər və kəndlərdə kişilərlə qadınların arasındaki say nisbəti elmi çəhətdən hələlik düzgün araşdırılmamışdır.

Respublikada baş verən demoqrafik proseslərə təsir göstərən müüm amillərdən biri də respublika daxili və respublikadan kənar əhali miqrasiyasıdır. Miqrasiyanın əsas səbəbləri respublikada müharibə, iqtisadi böhranın dərinleşməsi, kütlevi işsizliyin artması və s. problemlərdən doğur. Əhalinin bir hissəsi öz həyat tərzini yaxşılaşdırmaq məqsədilə yaşayış yerini dəyişməyə məcbur olur və iş dalınca başqa rayonlara, xüsusilə sənaye mərkəzlərinə gedirlər. Son illərdə bu prosesin gücləndirilməsində Ermənistəninin Azərbaycana təcavüz etməsi, eləcə də keçmiş ittifaqın siyasi böhranlarının rolü böyük olmuşdur.

Bu səbəbdən də son illərdə respublikaya gələnlərin sayı gedənlərin sayından xeyli çoxdur.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, son illerdə respublikanın kənd rayonlarının bir çoxunda əhalinin gənc yaş qruplarında cinsi fərqlərin yaranması prosesi neticəsində oğlanlara nisbətən qızların sayı xeyli artdır. Bu da şübhəsiz əhalinin təbii artımına mənfi təsir göstərir. Lakin bunlara baxmayaraq, Qarabağ problemi həll olunduqdan sonra və regionların sosial-iqtisadi şəraitinin yaxşılaşdırılması haqqındaki Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi ilə respublikada demoqrafik vəziyyət xeyli dərəcədə yaxşılaşacaqdır.

Azərbaycanda şəhərleşme prosesi də 50-ci illərdən sonra daha da sürətlənmişdir. Hələ inqilabdan əvvəl Azərbaycanda çəmi 16 şəhər mövcud idi. Bu şəhərlərdə isə Azərbaycanın ümumi əhalisinin 21%-i yaşayır. Hazırda Azərbaycanda 69 şəhər, 130 şəhər tipli qəsəbə vardır ki, bunlarda respublika əhalisinin 51%-i yaşayır. Kənd yaşayış məntəqələrinə nisbətən şəhərlərdə əhalinin sürətlə artmasına əsas səbəb burada yeni istehsal sahələrinə emek ehtiyatlarının cəlb olunmasıdır. Müasir şəhərlərin bir xüsusiyyəti odur ki, şəhər aqlomerasiyası yaranır. Yeni şəhər etrafında bilavasitə onun təsiri ilə yeni şəhər və qəsəbələr yaradılır. Məsələn, Bakı, Gəncə və Sumqayıt şəhərlərinin aqlomerasiyaları buna misal ola bilər. Bakı şəhər aqlomerasiyasında hazırda 2 mln.-dan artıq əhali yaşayır.

Kənd yaşayış məntəqələrinin inkişafı bilavasitə iqtisadi, demoqrafik, ekoloji, təbii şərait və s. kimi amillərin təsiri ilə bağlıdır. Kənd əhalisinin məskunlaşması birinci növbədə təbii şəraitdən asılıdır. Belə ki, kəndlər əlverişli təbii-iqlim və iqtisadi şəraiti münasib olan ərazilərdə salınır. Hazırda respublikada kənd yaşayış məntəqələrinin sayı 4354-dür. Respublika əhalisinin 49%-i kəndlərdə yaşayır. Kənd əhalisinin ən sıx məskunlaşdığı ərazilər Kür-Araz, Lənkəran-Astara və s. kimi iqtisadi rayonlar

hesab edilir. Ən seyrək kənd əhalisinin məskunlaşdığı ərazilər isə Abşeron, Gəncə-Qazax və s. iqtisadi rayonlardır.

Azərbaycan çoxmillətli və çoxxalqlı ölkədir. Respublikamız özünün etnoqrafik xüsusiyyətlərinə görə keçmiş ittifaqda və indiki MDB-də qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Hələ 1926-cı ildə əhalinin siyahıyalma məlumatına körə Azərbaycanda 95 xalqın nümayəndəsi yaşadığı halda, 1999-cu ilin siyahıyalma məlumatına körə 100-dən çox millətin, xalqın və etnik qrupların nümayəndəsi yaşamışdır.

Əhalinin 7,2 milyon nəfərindən artığını (92,7%-ni) azərbaycanlılar təşkil edir. Sonrakı yerləri ləzgilər (178 min), ruslar (142 min), talişlər (76,8 min), avarlar (51 min), türkler (44 min), tatarlar (30 min), saxurlar (16 min), gürcüler (15 min), ermənilər (15 min), kürdlər (13 min), tatlar (11 min), yəhudilər (8,9 min), udinlər (9,2 min), digər millətlər və xalqlar (9,5 min) tutur.

Əmək ehtiyatları (kişilər 16-65, qadınlar isə 16-60 yaşda) respublikada cəmiyyətin başlıca məhsuldar qüvvələri hesab olunur. Əmək ehtiyatının sayı, dinamikası, peşə və təhsil seviyyəsi respublikanın ayrı-ayrı regionlarında təsərrüfatın inkişafının ən mühüm amiliidir. Əmək ehtiyatları ilə təmin olunma dərəcəsi təsərrüfatın formallaşmasına və ərazi təşkilinə müsbət təsir göstərir, əməktutumlu istehsal sahəlerinin inkişaf etdirilməsinə imkan yaradır.

Azərbaycan əmək ehtiyatları ilə təmin olunması dərəcəsinə görə MDB ölkələri arasında qabaqcıllar sırasında durur. Respublikada əmək qabiliyyətli əhalinin sayı 2003-cü il məlumatına görə 5305 min nəfər təşkil edir. Bu da respublika əhalisinin 64,1%-i deməkdir. Lakin bununla belə son illərdə məlum səbəblər üzündən (müharibə şəraiti, keçid dövrü və s.) respublikada 500 minden artıq əmək ehtiyatları işsiz qalmışdır. Əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək üçün respublikanın qərb və ucqar

rayonlarında yeni istehsal sahələrinin yaradılması zəruridir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, «Böyük İpek Yolunun» və beynəlxalq əhəmiyyətli neft-qaz kəmərlərinin respublikamızın ərazisində keçməsi sayesində gələcəkdə əmək ehtiyatlarından istifadə olunmasına imkan yaradacaqdır. Respublikada əmək ehtiyatlarının 75%-ə qədəri maddi-istehsal, 25%-i isə qeyri-istehsal sahələrində çalışır.

Respublikanın her bir rayonunda əmək ehtiyatlarının ənənəvi peşəkarlıq və əmək verdişlerinin nəzərə alınması və onların coğrafi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi təsərrüfatın inkişafında mühüm rol oynayır. Məsələn, keçmiş xalq sənətkarlığının davamı olaraq Lahiç (İsmayıllı rayonu) ustalarının misgərliyini; Şəki, Şamaxı və Baskal (İsmayıllı rayonu) ipək örtükler və keleğayı toxucularını; Gəncə, Qazax, Quba, Dəvəçi və s. rayonların xalçaçılarını; Bakı neftçilərini və s. kimi duluzçuları və zərgərləri buna misal göstərmək olar. Əmək verdişləri və ənənələri peşəkarlığın davamı olaraq respublikada hazırda yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlayan müxtəlif yönümlü dövlət və özəl universitetləri, kollecləri və s. kimi təhsil ocaqları fealiyyət göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər erməni təcavüzkarlarının respublikamıza xaincəsinə basqını və törendikləri vəhşiliklər, talanlar Azerbaycanın demografik vəziyyətinə mənfi təsirmişdir. Belə ki, minlərlə kənc oğlan və qızlarımızın, ata və ana-ların həlak olması, elecə də 1 mln-dan artıq insanın qaçqın halına düşmesi və bütün bunların sayesində əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti pisleşmiş və neticədə əhalinin təbii artımı xeyli miqdarda azalmışdır. Lakin bu vəziyyət müvəqqəti xarakter daşıyır.

**Azərbaycanın şəhər ve rayonları üzrə əhalinin
sayı və təbii artımı (2002-ci il məlumatı)**

Şəhər və ray- onlar	Əhalinin ümumi sayı (min nəfər)	O cümlədən:		Hər 1000 nəfərə təbii artım
		Şəhər əhalisi	Kənd əhalisi	
Respublika üzrə cəmi	8081,0	4107,5	3973,5	9,0
Şəhərlər:				
Bakı	1817,9	1817,9	-	5,7
Gəncə	301,4	301,4	-	4,2
Sumqayıt	288,4	288,4	-	7,2
Mingəçevir	94,8	94,8	-	6,6
Əli Bayramlı	68,7	68,7	-	7,8
Naxçıvan	64,3	64,3	-	9,6
Xankəndi	54,6	54,6	-	0,2
Naftalan	7,5	7,5	-	4,1
Rayonlar:				
Abşeron	86,0	62,1	23,9	8,1
Ağdam	158,9	37,6	121,3	11,5
Ağdaş	91,7	27,0	64,7	9,6
Ağstafa	75,3	14,7	60,6	5,7
Ağsu	64,5	16,8	47,9	12,4
Abcabədi	110,4	34,0	76,4	8,6
Astara	87,4	19,0	68,4	12,4
Babek	73,9	3,0	70,9	11,3
Balakən	85,3	10,0	75,3	7,3
Beyləqan	80,0	15,9	64,1	6,8
Biləsuvar	78,0	17,9	60,1	12,8

1	2	3	4	5
Berdə	132,9	36,7	96,2	9,6
Culfa	36,7	10,5	26,2	14,3
Cəbrayıł	62,1	7,8	54,3	13,6
Cəlilabad	175,9	48,5	127,4	11,1
Daşkəsən	31,2	12,6	18,6	10,6
Dəvəçi	47,2	20,7	26,5	10,6
Füzuli	140,9	28,5	112,4	10,2
Gədəbəy	88,3	8,5	79,8	7,2
Goranboy	88,7	18,9	69,8	8,0
Göyçay	102,9	35,0	67,9	7,4
Hacıqabul	59,5	27,1	32,4	9,8
Xaçmaz	148,4	52,1	96,3	9,6
Xanlar	54,2	21,4	32,8	7,0
Xızı	13,5	7,2	6,3	7,7
Xocalı	24,2	6,8	17,4	6,1
Xocavənd	40,2	9,1	31,1	4,5
İmişli	106,6	35,0	71,6	9,7
İsmayıllı	74,1	15,4	58,7	9,8
Kəlbəcər	69,1	8,5	60,6	14,0
Kürdəmir	95,1	17,7	77,4	11,6
Qazax	82,5	18,9	63,6	5,9
Qax	52,3	11,9	40,4	5,9
Qəbələ	86,3	11,6	74,7	12,6
Qobustan	35,7	3,6	32,1	15,3

1	2	3	4	5
Quba	140,0	27,0	113,0	7,7
Qubadlı	34,1	6,7	27,4	9,9
Qusar	83,0	17,7	65,3	7,1
Laçın	65,6	11,0	54,6	14,5
Lerik	66,2	6,8	59,4	15,1
Lənkəran	145,3	29,6	115,7	8,0
Masallı	178,7	14,9	163,8	10,2
Neftçala	73,5	33,0	40,5	9,5
Oğuz	37,7	6,5	31,2	14,2
Ordubad	41,9	9,9	32,0	11,3
Saatlı	85,1	16,9	68,2	8,6
Sabirabad	140,6	27,6	113,0	6,5
Salyan	114,9	39,8	75,1	7,2
Samux	50,2	12,3	37,9	2,7
Sedərək	12,4	-	12,4	16,5
Siyəzən	34,5	22,7	11,8	10,8
Şamaxı	83,1	34,4	48,7	10,6
Şahbuz	20,8	2,6	18,2	10,4
Şəki	160,3	63,7	96,6	11,5
Şəmkir	177,3	59,2	118,1	7,2
Şərur	113,9	6,8	107,1	11,1
Şuşa	59,7	52,5	7,2	15,6
Tovuz	146,6	25,1	121,5	8,7
Tərtər	93,8	28,5	66,3	6,2

1	2	3	4	5
Ucar	72,8	15,5	57,3	8,6
Yardımlı	51,8	3,8	48,0	18,3
Yevlax	57,5	6,6	50,9	7,0
Zaqatala	109,3	26,8	82,5	7,1
Zəngilan	36,1	13,4	22,7	7,2
Zərdab	47,6	11,1	36,5	10,5

YANACAQ - ENERGETİKA KOMPLEKSİ

NEFT-QAZ SƏNAYESİ

Azərbaycanın yanacaq - energetika kompleksinə neft-qazın çıxarılması, emalı və elektroenergetika daxildir. Respublika təsərrüfatının formallaşması və inkişafı bilavasitə neft sonayesi ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycanda neftin çıxarılması qədim tarixə malik olmaqla bərabər, həm də dünyanın ən qədim neftçixaran ölkələrindən biri hesab olunur. Abşeronda əbedi məşəlin yanması və əhalinin (atəşpərəstlərin) ona sitayış etməsi də elmi cəhətdən sübut etmişdir ki, Azərbaycan qədim neft diyarıdır. Hələ qədim zamanlarda insanlar Abşeron yarımadasında nefti ibtidai üsulla çıxarmağa başlamışlar. Çox böyük ehtiyata malik olduğundan bir az qazdıqdan sonra yüksək təzyiqlə neft yerin səthinə fontan vurur və hem də ətraf mühiti xeyli korlayırı. Neftin yalnız bir hissəsi əl ilə qazılmış quyulardan jelenko üsulu ilə (vedrelərlə) çıxarılırdı. Bakının ətraf rayonlarından çıxarılan nefti xeyli hissəsi bir çox xarici ölkələrə, o cümlədən Rusiyaya və İrana aparılırdı.

Azərbaycanda neftin sənaye üsulu ilə, yəni texniki avadanlıqlar tətbiq etməklə çıxarılması dövrü XIX əsrin axırlarına

tesadüf etmişdir. 1871-ci ildə ilk dəfə olaraq texnikanın tətbiq edilməsi ilə quyu qazılmış və az əl əməyi sərf etməklə asanlıqla neft çıxarılmasına başlanılmışdır. Ele buna görə də Azərbaycanda neftin kütləvi çıxarılması tarixi həmin ildən hesablanır. Həmin dövrdən bəri, yəni bir əsrden artıq olan müddətdə (134 il ərzində) Azərbaycanda 1 mlrd. 200 mln. t-na qədər neft, 400 mlrd. m³ təbii qaz çıxarılmışdır.

XIX əsrin axırlarında Abşeronun neftli sahələri hərraca qoyulub satıldı. Bununla da Azərbaycanda neft hasilatının yüksəlişinə tekan verildi və Abşeronun neft quyularının 80%-i sahibkaralara məxsus oldu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda ilk dəfə ən dərin neft quyu (3800 m dərinliyində) Suraxanı rayonunda 1939-cu ildə qazılmışdır.

1871-ci ildən başlayaraq neft hasilatına və onun emalına görə Azərbaycan uzun müddət ümumdünya əhəmiyyətinə malik olmuşdur. 1907-1914-cü illər ərzində Azərbaycanda ildə orta hesabla 7-8 mln. t neft çıxarıldı. 1901-ci ildə Azərbaycanda neft hasilatı 10 mln. t-na çatmışdır ki, bu da ümumdünya neft istehsalının 51%-i demək idi. Azərbaycan neftini xarici ölkələrə asanlıqla nəql etmək məqsədilə 1897-1906-ci illərdə dünyada ən uzun Bakı-Batumi (Qara dəniz limanı) neft kəməri (uz. 860 km) çəkilib istifadəyə verildi. Bakı nefti kəmərlə Qara dəniz limanına, oradan isə gemilərlə bir çox xarici ölkələrə aparılırdı.

XIX əsrin axılarından başlayaraq XX əsrin 50-ci illərinədək Azərbaycan Rusiyasının əsas neftçixarma rayonu olmuşdur. Neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bir çox xarici ölkələrdən Bakı şəhərinə işçi qüvvəsi axını başlamışdır. Azərbaycanda milli burjuaziyanın yaranması neft sahibkarlarının varlanmasına şərait yaratmışdır. Bu dövrdə Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Murtuz Muxtarov, İsabəy Hacınski və s. varlı və xeyirgah sahibkarlardan olmuşlar. Hələ o zaman Rusiya nefti-

nin 91%-ni verən Bakı mədenlərinin hesabına neft sahibkarları tərefindən Bakıda çox yaraşlı və arxitekturalı yaşayış və inzibati binalar tikilmiş, şəhərətrafi neftçi qəsəbələri salınmışdır. Məsələn, Şəhər duması (indiki Bakı icra hakimiyyətinin binası), İsmailiyyə evi (indiki Azərbaycan Elmlər Akademiyasının binası), Muxtar evi (indiki Səadət Sarayı), Tağıyevin bank binası (indiki Azərbaycan Tarixi Muzeyinin binası) və s. kimi yaraşlı tikintilər bu qəbildəndir.

Abşeronun ən qədim neft yataqları - Balaxanı, Binəqədi, Sabunçu, Pirallahi, Qaraçuxur, Bibiheybət, Lökbatan, Qala, Rama-na, Şubanı və s. idi. Büyük Vətən müharibəsi illərində bu yataqlar ölkəyə milyonlarla ton yüksək keyfiyyətli yanacaq verirdi. Bu dövrlərdə Azərbaycanda ildə 20-22 mln. t neft hasil olunurdu. Neftçixarma tarixində Azərbaycanda ən yüksək neft hasilatı 1941-ci ildə 23,5 mln. t olmuşdur. Sonralar müharibənin gedisi ilə əlaqədar olaraq neft hasilatı get-gedə aşağı düşmüş və 1945-ci ildə cəmi 11,5 mln. t təşkil etmişdir. 1941-1945-ci illər ərzində Azərbaycan cəbhəyə 75 mln. t yanacaq göndərmişdir. Müharibədən sonra respublikada yeni neft yataqlarının istifadəyə verilməsi ilə əlaqədar olaraq neft hasilatı 1950-ci ildə 14,8 mln. t olmuşdur. Bu dövrlərdə Buzovna, Muradxanlı, Neftçala və s. kimi yataqlar istifadəyə verilmişdir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, dünyada ilk dəfə olaraq Azərbaycanda dənizneftçixarma sənayesinin təməli qoyulmuşdur. Hələ XVIII əsrin axırlarında Xəzər dənizinin Bibiheybət sahil zonasında quyu qazılmış və dənizin dibindən neft çıxarılmışdır. Lakin uzun müddət dənizdən neft çıxarılması problemi unudulmuş və yalnız 50-ci illərdən başlayaraq yenidən Xəzərin Azərbaycan akvatoriyasının neft ehtiyatları ilə maraqlanmışlar. Bakıdan 100 km aralı - «Qara daşlar» adlandırılan ərazidə axtarış işləri aparılırkən burada zəngin neft ehtiyatlarının olması aşkar

edildi. Yatağın «Qara daşlar» adlandırılmasının onunla əlaqədardır ki, burada sualtı qayalıqlar kiçik ada şəklində suyun üzərinə çıxmışdır. Buruq qazmaq üçün burada geniş meydança (əsas) düzəltmək lazımdı. Bu məqsədlə qayalıqların sahillerində köhnəlmış 7 gəmi batırılmış və süni ada yaradılmışdır. İlk dəfə olaraq 1949-cu il noyabrın 7-də burada qazılmış 100 m dərinlikdəki quyudan neft fontan vurmuşdur. Əvvəllər «Yeddi gəmi» adası adlandırılan bu yataq sonralar ümumdünya şöhrəti qazamış «Neft daşları» adlandırıldı. Neft daşları yatağının istismarı ilə əlaqədar olaraq Azorbaycanın neft hasilatında Xəzər dənizi yataqlarının xüsusi çəkisi yüksəlməyə başladı. Hələ 70-ci illərə qədər Neft daşları yatağından ildə 7 mln. t neft çıxarıldı ki, bu da Azərbaycanda çıxarılan neftin 37% -nə bərabər idi. Lakin sonralar bu yataqda neft ehtiyatının azalması üzündən neft hasilatı da xeyli aşağı düşmüştür. Hazırda Neft daşları yatağından ildə 800-900 min t. neft hasil olunur. 1949-cu ildən bəri Neft daşları yatağından 160 mln. t neft çıxarılmışdır.

Neft daşları yatağı istismara verildikdən sonra dənizdə yeni kəşfiyyat quyuları qazılmağa başlandı və yeni neft yataqları aşkar edildi. 1950-ci ildən başlayaraq Neft daşları yatağından əlavə dənizdə Darvin Bankası, Çilov adası, Zirə, Qum adası, Cənub yatağı, Səngəçal-dəniz, Duvanni-dəniz, Bulla adası, «Bahar» və s. sahələrdə zəngin neft və qaz yataqları kəşf edilib istismara verildi.

Azərbaycanda neft və qaz hasilatının dinamikası

İllər	Respublika üzrə ümumi neft ha- silatı, mln.t.	o cümlədən:		Respublika üzrə ümumi təbii qaz hasilatı, mlrd. m ³
		quru yataqları	dəniz yataqları	
1	2	3	4	5
1913	7,7	7,7	-	-
1920	3,0	3,0	-	0,1

1	2	3	4	5
1928	7,7	7,7	-	-
1932	12,2	12,2	-	-
1935	19,4	19,4	-	-
1941	23,5	23,5	-	2,5
1945	11,5	11,5	-	-
1950	14,8	13,6	1,2	1,2
1955	15,3	11,4	3,9	1,5
1960	17,8	11,3	6,5	5,8
1965	21,5	10,6	10,9	6,2
1970	19,9	7,3	12,6	5,5
1975	16,5	5,8	10,7	9,9
1980	13,2	5,1	8,1	15,0
1985	12,3	3,9	8,4	14,0
1990	11,2	3,7	7,5	12,2
1995	9,5	1,8	7,7	6,6
1996	9,1	2,6	6,5	6,7
1997	9,0	2,1	6,9	6,0
2000	13,8	1,5	12,3	6,0
2001	14,8	1,6	13,2	5,1

Cədvəlden göründüyü kimi Azərbaycanın ister quru ve istərsə də dəniz yataqlarından neft və qazın hasilatı son illərdə xeyli azalmışdır. Bu onunla əlaqədardır ki, işlənilən yataqlarda neft və qaz ehtiyatları azalmağa başlamışdır. Azərbaycanda ən çox neft hasilatı 1941-ci ilde (23,5 mln.t), təbii qaz hasilatı isə 1980-ci ilde (15,0 mlrd. m³) olmuşdur. Hazırda Azərbaycanın neftə olan tələbatı ödənilir, təbii qaza tələbatı isə ödənilmir.

Azərbaycanda təbii qazın çıxarılması tarixi əsasən 40-ci illərdən başlanır. Bu dövrlərə qədər respublikada yanar qaz az miqdarda yalnız neftin emalından alınırdı. 1940-ci ilde Azərbaycanda təbii qaz istehsalı 2,5 mlrd. m³ olmuşdur ki, bu da

ümmükölə üzrə təbii qaz hasilatının 80% -i demək idi. 1955-ci ildə keçmiş ittifaqda və Avropada ilk dəfə olaraq Azərbaycanın Qaradağ təbii qaz konsentrati yatağı kəşf olunub istifadəyə verildi. Bu yataq son illərədək respublikada hasil olunan təbii qazın 80%-dən çoxunu verirdi. İndi isə ehtiyat azadlığından öz əvvəlki şöhrətini itirmişdir. Buna görə də respublikada qaz hasilatı son illərdə xeyli miqdarda azalmışdır. Respublikada təbii qaza illik tələbat 15 mlrd. m³ təşkil edir. Tələbatımızı ödəmək üçün Rusiyadan xeyli miqdarda qaz alırıq.

Hazırda dənizin «Bahar», Qum adası, qurudakı Siyəzən, Girovdağ, Muradxanlı, Qarabağlı, Mişovdağ yataqlarından əhəmiyyətli miqdarda təbii qaz çıxarılır. Bunların arasında Bakıdan 45 km aralıdırakı «Bahar» dəniz yatağında daha çox qaz hasil edilir. 2003-cü ildə respublikada təbii qaz hasilatı cəmi 6,7 mlrd. m³ olmuşdur. Halbuki respublikamızın təbii qaza olan illik tələbatı təqribən 15-16 mlrd. m³ hesablanmışdır. Bu qədər tələbatımızı ödəmək üçün dəniz qaz yataqlarının çox böyük perspektiv əhəmiyyəti vardır. Neft daşlarından 18 km şimalda (102 m dərinlikdə) «Naxçıvan» adlı yeni təbii qaz yatağı kəşf olunmuşdur. Burada qazın ehtiyatı 25 mlrd. m³ hesablanmışdır. İldə bu yataqdan 1,5-2,0 mlrd. m³ qaz çıxarılması nəzərdə tutulmuşdur. Şahdəniz yatağı daha böyük ehtiyata (1 trln. m³) malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, neftçixarma sənayesi kimi, Azerbaycanda neft-qaz emalı sənayesi də uzun tarixi bir yol keçmişdir. Hələ XVIII əsrin əvvəllerində (1720-1730 -cu illərdə) Abşeronda neftin ibtidai üsulla emalına başlanılmış və ondan gerosin alınmışdır. Lakin ilk neft emalı zavodu 1846-cı ildə mühəndis V.İ.Voskoboynikovun təşəbbüsü ilə Balaxanıda tikilib istifadəyə verilmişdir. 1860-cı ildə Suraxanıda tikilmiş 2-ci neft emalı zavodunun avadanlıqları Almaniyadan getirilmişdir. Bu zavodu tənzim edənlərin biri məşhur kimya alimi D.I.Mendeleyev

olmuşdur. Sonralar Svyatoy adasında (indiki Pirallahi) alman mütəxəssisi Vitte daha bir neft emalı zavodu tikdirmiştir. Onu da qeyd etmek lazımdır ki, yerli əhalidən neft emalı işini ilk dəfə bakılı Cavad Məmmədov Vitte zavodunda öyrənmişdir.

1863-cü ilde Məlikov öz şəxsi təşəbbüsü ilə xüsusi neft emalı zavodu tikdirir, lakin çox təessüf ki, rəqabətə davam gətirə bilmir, neticədə müflisləşir, dilənci halına düşür və olur. 1872-ci ilde Bakıda 57-yə qədər neft emalı zavodları fəaliyyət göstərirdi, lakin sonradan şəhərdə yeni neft emalı zavodlarının tikintisi qadağan edildi. Azerbaycanın neftçixarma və neft emalı sənayesinin ən inkişaf dövrü 1871-1901-ci illərə təsadüf etmişdir. Belə ki, bu dövrlərde Bakının neft məhsulları İrana, İngiltərəyə, Almaniyaya, Misirə, Belçikaya, Çinə və s. ölkələrə göndərilirdi. Bakının neft məhsullarına dünya ölkələrinin tələbatı ildən-ilə artırdı. Bu səbəbdən də Bakının Qara şəhər hissəsində yeni-yeni neft emalı zavodları tikilirdi ki, bunların da sayı 200-ə çatmışdır. Lakin bu zavodların avadanlıqları ibtidai olmaqla yanaşı, həm də çox köhnəmişdir. Bunların arasında 1881-ci ilde D.I. Mendeleyevin və V.I.Şuxovun konstruksiyasına əsasen fasiləsiz işləyən zavod fərqlənirdi. Bu zavod Nobelin neft şirkətinə daxil idi.

Keçmiş ittifaka daxil olan Azerbaycanın neft emalı zavodlarının bir çoxu ləğv edildi, bəziləri isə bir-birile birləşərək iri müəssisəyə çevrildi. 70-80-ci illərədək Azərbayçanda 5 iri neft emalı zavodu fəaliyyət göstərirdi. Bu zavodların hər birinin illik gücü 4-5 mln. t neft emal etmə qabiliyyətinə malik idi. Özümüzdə hasıl olunan xam neft tələbatı ödəmədiyinə görə o zamanlar ölkənin bir çox rayonlarından Bakı neft ayırmalarına əhəmiyyətli miqdarda xam neft gətirilirdi. Bu da ətraf mühitin çirkəndirilməsinə səbəb olurdu. Azerbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra neft ayırmalarını birləşdirməklə 2 iri kompleks yaradılmışdır.

Azərbaycan ərazisində 62-dən artıq neft və təbii qaz yataqlarından istifadə olunur ki, bunun da 46-sı quruda, 16-sı isə dənizin Azərbaycan sektorundadır. Geoloqların hesablamalarına görə neftin potensial ehtiyatının yalnız 40%-i, o cümlədən quru yataqlarının 50%-i dəniz yataqlarının isə 25%-i mənimsenilmişdir. Baxmayaraq ki, respublikada təbii qaz hasilatı son illerdə xeyli azalmışdır, lakin geoloqların hesablamalarına görə Azərbaycanda 10 trln. m³-a qədər qaz ehtiyatı vardır. Təbii qaz ehtiyatının yalnız hələlik 20%-dən istifadə olunmuşdur. Respublikada təbii qaz ehtiyatlarının 80%-i bilavasitə dəniz yataqlarında cəmləşmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın neft-qaz sənayesi əvvələr 1920-ci ildə yaradılmış «Azneft» istehsalat birliyində cəmləşmişdir. 1963-cü ildən neft-qaz çıxarma sənayesi «Başdənizneft» birligi ilə birləşdirilmişdir. Azərbaycanın müstəqilliyi dövründən (1991) quru və dəniz neft-qaz sənayesi «Azorneft Şirkəti» adlanır.

Azərbaycan Dövlət Neft şirkətinin öhdəsində 12 Neft Qaz Çıxarma İdaresi fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Xəzərin zəngin neft-qaz ehtiyatlarının səmərəli mənimsenilmesi probleminə diqqət daha da artırılmışdır. Lakin qarşılaşdığı iqtisadi çətinlikləri, maliyyə vəsaitlerinin məhdudluğunu və eləcə də dənizin daha dərin sahələrində mürəkkəb hidrometeoroloji şəraitini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası dənizin Azərbaycan sektorundakı perspektivli yataqların birgə işlənilmesi üçün bir çox xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə kontraktlar bağlaşmışdır. Geoloqların hesablamalarına görə tekçə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı yataqlarda neftin ehtiyatı 10 mlrd. t, təbii qazın ehtiyatı isə 8 trln. m³-ə çatır.

Bu məqsədlə Azərbaycan dünyanın 12 ölkəsinə mənsub olan 20-dən artıq neft şirkəti ilə müqavilə imzalamışdır. Xarici neft şirkətləri ilə müqavilenin imzalanması dənizin Azərbaycan sektorundakı «Güneşli», «Azəri» və «Çıraq» yataqlarının birgə işlənilmesi üzrə heyata keçirilmişdir. «Əsrin müqavilesi» adlandırılan bu kontrakt 1994-cü il sentyabrın 20-də «Gülüstan» sarayında ABŞ-in «Amoka», «Ekson», «Penzoyl», «Yunokal»; Böyük Britaniyanın «BiPi», «Remko»; Norveçin «Statoyl»; Yaponiyanın «İtoçu»; Rusyanın «LUKoyl»; Türkiyənin «TPAO» və Səudiyyə Ərəbistanın «Delta» neft şirkətləri ilə bağlanılmışdır. Bu müqavileyə əsasən 30 il müddətində göstərilən üç yataqdan 511 mln. t neft, 55 mlrd. m³ qaz çıxarılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu qədər neftin 253 mln. t-nu, qazın isə hamısı Azərbaycana çatacaqdır ki, bunun da ümumi gəliri 34 mlrd. ABŞ dollarına bərabərdir.

1995-ci il noyabrın 10-da (ikinci müqavilə) Bakıdan 120 km aralıda yerləşən «Qarabağ» yatağının işlənilməsi üzrə ABŞ-in «Penzoyl», Rusyanın «LUKoyl», Rusiya-İtaliyanın «LUKcip» şirkətləri ilə kontrakt bağlandı. «Qarabağ» yatağı hələ 1965-ci ildə keşf olunmuşdur. Dənizin dərinliyi 150-200 m-ə çatan bu strukturda neftin ehtiyatı 129 mln. t, təbii qazın ehtiyatı isə 50 mlrd. m³ hesablanmışdır.

1966-ci il iyunun 4-də Xəzərin «Şahdəniz» struktur yatağının istismarı ilə 5 xarici şirkətlə (Böyük Britaniyanın «BiPi», Norveçin «Statoyl», Rusyanın «LUKoyl», Türkiyənin «TPAO» və Fransanın «Elf Agitən») üçüncü müqavilə imzalanmışdır. «Şahdəniz» yatağında neftin ehtiyatı 260 mln. t hesablanmışdır. Bu yatağın deyəri 4 mlrd. ABŞ dolları təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə bu üç neft müqaviləsi üzrə göstərilən yataqlardan cəmi 760 mln. t neft hasil edilecəkdir ki, bu da 135 mlrd. ABŞ dollarına bərabərdir. Eyni zamanda bu

yataqlardan çıxarılan 600 mld. m³ təbii qazın qiyməti isə 48 mld. ABŞ dolları təşkil edəcəkdir. 30 il müddətinə bağlanmış bu müqavilələrə əsasən Azərbaycanın neft və qazdan gələn geliri 180 mld. ABŞ dollarına bərabər olacaqdır. Bu qədər məbləği respublikanın 7-8 mln. əhalisi arasında bölsək hər adam başına təqribən 24-25 min dollar düşər.

1996-cı il dekabrın 14-də Xəzərin Azərbaycan sektorundakı və hələ 70-ci illərdə keşf olunmuş «Dan ulduzu» və «Əşrəfi» neft yataqlarının işlənilməsi məqsədilə ABŞ-in «Amoka», «Yunokal», Yaponianın «İtoçu», Səudiyyə Ərəbistanın isə «Delta» neft şirkətləri ilə dördüncü müqavilə imzalanmışdır. Bu yataqlardan 30 il müddətində 150 mln. t neft çıxarılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu iki yataq üzrə bağlanmış müqavilənin dəyəri 2 mld. ABŞ dolları qiymətləndirilmişdir.

1997-ci il yanvarın 13-də Fransada «Elf Agitə» və «Total» neft şirkətləri ilə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı «Lənkəran-Talış-Dəniz» yataqlarının birgə işlənilməsi üzrə beşinci müqavilə imzalanmışdır. Bu yataqlarda neftin ehtiyatı 200 mln. t hesablanmışdır.

Ümumiyyətlə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı perspektivli yataqlardan bağlanmış 5 müqaviləyə əsasən 30 il müddətində 1 mld. t-dan artıq neftin çıxarılması nəzərdə tutulur. Bu yataqların mənimşənilməsi üçün xarici neft şirkətləri tərəfindən 7,5 mld. ABŞ dolları xərclənəcəkdir ki, bunun da 80% -i onların, 20% -i isə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin (ARDNS) payına düşür.

Xəzərin Azərbaycan sektorundakı digər neft yataqlarının işlənilməsi məqsədilə 1997-ci ildə dünyanın bir çox neft şirkətləri ilə daha 4 müqavilə imzalanmışdır. Bunlardan birincisi (altıncı müqavilə) «Yalama» yatağının işlənməsi üzrə iyulun 3-də Moskvada Rusyanın «LUKoyl» neft şirkəti ilə bağlanmışdır.

İkinci müqavilə (yeddinci müqavilə) «Abşeron» struktur yatağının işlenmesi üzrə ABŞ-ın «Şevron» və Fransanın «Total» neft şirkətləri ilə bağlanmışdır. 1997-ci ildəki üçüncü müqavilə (sekkizinci müqavilə) Xəzərin «Naxçıvan» struktur yatağının işlenilmesi üzrə ABŞ-ın «Ekson» şirkəti ilə imzalanmışdır. Doqquzuncu müqavilə Xəzərin «Oğuz» struktur yatağının işlenmesi üzrə ABŞ-ın «Mobil» neft şirkəti ilə bağlanmışdır.

1998-ci il iyunuun 3-də Xəzərin «Kürdaşı» neft yatağının işlenilmesi üzrə İtaliyanın «Acip», Yaponianın «Mitsui», Türkiyənin «Türk petrolları» və s. şirkətləri ilə onuncu müqavilə imzalanmışdır. Yataqada neftin ehtiyatı 100 mln. t hesablanmışdır. Yataq hele 50-ci illərdə keşf olunmuşdur.

İndiyədək dəniz neft yataqları üzrə 10 müqavilə imzalanmışdır, lakin bu axırıncı sədd deyildir. Xəzərin Azərbaycan sektorundakı perspektivli yataqların birgə işlenilmesi üçün xarici şirkətlərlə müqavilələr davam edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının xarici neft şirkətləri ilə bağlanmış müqavilələrinə əsasən neftin çıxarılması tarixi (Çıraq yatağı) 1997-ci il noyabrın 12-nə «Konstitusiya günü»nə təsadüf etmişdir.

«Çıraq-1» platforması dənizin dərinliyi 120 m olan sahədə tikilmişdir. Buradan 3 min m dərinliyində quyu qazılmış və neft çıxarılmasına başlanılmışdır. «Çıraq» yatağındaki 5 quyudan gündə 9 min t neft hasil olunur. 2002-ci ilin axırınadək bu yataqdan 5 mln. t neft çıxarılmışdır. Gələcəkdə bu platformadan daha 14 quyu qazılacaqdır. Ümumiyyətlə gələcəkdə dəniz yataqlarından ildə 40-50 mln. t neft hasil olunacaqdır.

«Çıraq-1» platformasında çıxarılan nefti sahilə nəql etmək məqsədile uzunluğu 176 km olan Çıraq - Səngeçal sualtı kemər çəkilmişdir. Burada çıxarılan təbii qazı sahilə nəql etmək üçün isə «Çıraq -1» -Neft daşları arasında (Neft daşları artıq sahilə sualtı

qaz kəməri ilə birləşdirilmişdir) uzunluğu 48 km olan kəmərlə birləşdirilmişdir. Gələcəkdə dənizin digər yataqlarında da belə nəhəng platformalar tikilecekdir.

Azərbaycanın dəniz yataqlarından çıxarılan nefti müvəqqəti saxlamaq və onun bir hissəsini neft kəmərləri vasitəsilə xarici bazarlara nəql edilməsi məqsədilə dənizin sahilində - Səngəçal qəsəbəsində nəhəng terminal kompleks tikilib istifadəyə verilmişdir. «Çıraq-1» yatağı ilə Səngəçal terminalı arasında uzunluğu 200 km-ə çatan neft kəməri çəkilmiş və terminalda hər birisinin həcmi 25 min t olan 4 iri çən tikilmişdir. Ümumən terminalın neftsaxlama həcmi 100 min t təşkil edir. Gələcəkdə bu kompleks qurğu xeyli genişləndiriləcək və çənlərin ümumi həcmi 40 mln. t-na çatdırılacaqdır. Səngəçal terminal qurğusu «Şimal» və «Qərb» neft kəmərləri vasitəsilə Qara dənizin Novorossiysk və Supsa limanları ilə birləşdirilmişdir. 1997-ci ildə Səngəçal - Novorossiysk (1411 km) arasında neft kəməri işə düşmüştür. Bu kəmərlə ilə 120 min t neft nəql edilir.

1998-ci ildən istifadəyə verilmiş Bakı-Supsa (926 km) kəməri ilə ildə 5 mln t neft yola salınır.

Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının milli gəlirinin yarısından çoxu neft sənayesinin payına düşür. Yaxın gələcəkdə dəniz yataqlarının tam istifadəsi ilə əlaqədar olaraq milli gəlirdə neft sənayesinin xüsusi çökisi əhəmiyyətli miqdarda artacaqdır.

Bakı-Tbilisi -Ceyhan (1760 km) neft kəməri 2005-ci il may ayının 25-də istifadəyə verilmişdir. Gələcəkdə bu kəmərlə Türkiyənin Aralıq dənizi sahilinə ildə 40-50 mln t neft nəql edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Xəzərin «Şahdəniz» qaz yatağı (ehtiyatı 1 trln.m³) bu yaxnlarda istifadəyə veriləcəkdir. Qazın xeyli hissəsini (25-30 mlrd. m³) xarici bazarlara çıxarmaq məqsədilə Bakı-Tbilisi-

Ərzurum (1050 km) qaz kəmərinin çekilməsi layihəsi mövcuddur.

Bütün bunlar göstərir ki, gelecekde Azərbaycanın Xəzər dənizi sektorunda çox mürekkeb dəniz-neft sənaye kompleksi yaradılacaqdır. Bunun üçün dəniz-neft sənaye işçilərinin sosial-iqtisadi vəziyyətini daha da yaxşılaşdırmaq üçün adalarдан istifadə etməkə, burada mədəni-meişət, ticarət, iaşə, istirahət və s. kimi obyektlər yaradılmalıdır.

ELEKTROENERGETİKA

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafında elektroenergetikanın rolü böyükdür. Elektroenergetikaya «Azərenerji» Səhmdar Cəmiyyətinin müəssiseleri – istilik və su-elektrik stansiyaları, elektrik şəbəkələri daxildir.

Respublikada elektrik enerjisi istilik-elektrik (İEM, DRES) və su-elektrik (SES) stansiyaları tərefindən istehsal olunur. İES-lər mazut və yanar qazla, SES-lər isə Kür, Araz və Tərtər çaylarının qüvvəsi ilə işleyir. İES-lərin işləmesi üçün respublikada yanacaq potensialı çayların potensial qüvvəsinə nisbəten üstündür. Respublika ərazisindəki çayların ümumi hidroenerji potensial ehtiyatı 37 mlrd. kvt-saat hesablanmışdır ki, bunun da texniki istifadə olunması imkanı yalnız 16 mlrd. kvt-saat təşkil edir.

Azərbaycanda Mingəçevir, Şəmkir, Varvara, Yenikənd, Sərsəng və Araz SES-ləri; Mingəçevir, Əli Bayramlı və «Şimal» DRES-ləri, Sumqayıt İEM-1 və İEM-2 istilik-elektrik stansiyaları fəaliyyət göstərir.

2004-cü ilde respublikada 18 mlrd. kvt-saatdan artıq elektrik enerjisi istehsal edilmişdir. Bunun 84%-i istilik-elektrik, 16%-i isə su-elektrik stansiyalarının payına düşməşdir.

Respublikanın elektrik enerjisine illik tələbatı 22-23 mlrd. kvt-saat hesablanmışdır. Elektrik enerjisi istehsalına görə Azərbaycan MDB ölkələri arasında Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan, Özbəkistan və Belarusdan sonra 6-cı yeri tutur.

Azərbaycanda elektroenergetikanın inkişafı hələ inqilabdan əvvəlki illərə təsadüf etmişdir. İnqilaba qədər elektrik stansiyalarının çoxusu Bakıda çəmloşmışdır. Bakıda yerli mazutla işləyən bir neçə kiçik İES-lər mövcud idi. Bu stansiyalar tə-rəfindən istehsal olunan elektrik enerjisi əsasən neft quyularının qazılmasına, neftin çıxarılmasına və emalına sərf edilirdi. Stansiyalardan gücünə görə en böyükleri Belqorod (45 min kvt.), Bibiheybət (9,8 min kvt.) İES-ləri müvafiq olaraq 1901 və 1902-ci illərdə tikilib istifadəyə verilmişdir. Bunlardan əlavə Abşeronda Ramana (4 min kvt.), Pirallahi (1,4 kvt.), Suraxanı (900 kvt.), Zabrat (720 kvt.), Sabunçu (700 kvt.) və s. kiçik İES-lər də fəaliyyət göstərirdi. Gəncədə, Nuxada, Qubada, Lənkəranda və digər şəhərlərdə kiçik su-elektrik stansiyaları mövcud idi. 1913-cü ilde Azərbayçanda 111 mln. kvt-saat elektrik enerjisi istehsal olunmuşdur. Bu dövrlərdə elektrik enerjisi istehsalına görə Bakı Peterburq və Moskva sənaye mərkəzlərindən sonra 3-cü yeri tuturdu.

Keçmiş ittifaqın bir çox rayonları kimi Azərbaycan da 20-ci illərdə o zamanın məşhur QOELRO planına daxil edildi. Bununla əlaqədar olaraq Nuxada, Qubada, Xanlıarda, Koryagində (Füzuli), Xan kəndində, Zaqatalada və başqa rayon və şəhərlərdə kiçik SES-lər tikilib istifadəyə verildi.

1923-cü ilde Abşeronun bəzi kiçik İES-lərinin gücü artırılmaqla yenidən quruldu. Məsələn, Belqorod İES-i «Qırmızı ulduz» İEM-i (176 min kvt.), Bibiheybət İES-i isə «L.Krasin» DRES-i (85,4 min kvt.) adlandırıldı. Bu dövrlərdə yerli yanacaqdan (mazutdan) istifadə etməklə Bakı ölkədə ən ucuz

elektrik enerjisi istehsal edən sənaye mərkəzi hesab olunurdu. Bu səbəbdən də ölkədə elektriklə işləyən ilk tramvay xətti 1924-cü ilin fevralında Bakıda işə düşmüştür. Yenə də ölkədə ilk dəfə olaraq elektrik enerjisi ilə işləyən elektrik qataraları da 1926-ci ildə Bakı-Sabunçu-Suraxanı (20 km) arasında işə düşmüştür.

Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Qax (1924-cü ildə) və Prişib qəzasının Prival (1925-cü ildə) kəndlərində kənd elektrik stansiyaları tikilmişdir. Bu illərdə Azərbaycanın bütün elektrik stansiyalarının ümumi gücü 71 min kvt-a çatdırılmışdır.

Respublikada xalq təsərrüfatı sahələrinin, xüsusən neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni elektrik stansiyalarının tikintisine başlanıldı. 1937-ci ildə tikintisinə başlanmış Sumqayıt İES-i 1941-ci ildə (gücü 49 min kvt.) istifadəyə verildi. Sumqayıt İEM-nin gücü 1953-cü ildə 225 min kvt-a, sonradan isə 450 min kvt-a çatdırılmışdır. 1940-ci ildə respublikada elektrik enerjisi istehsalı 1,8 mlrd. kvt-saatdan artıq olmuşdur.

1954-cü ildə Abşeronun Şüvəlan qəsəbesində «Şimal» DRES-i (169 min kvt) tikilib istifadəyə verildi. Hazırda bu DRES -in gücü 319 min kvt-dır. Yeri gəlmışkən qeyd etmek lazımdır ki, «Şimal» DRES-i yenidən qurulmuşdur. Onun rekonstruksiyasına Yaponiya 160 mln. ABŞ dolları ayırmışdır. O zamanlar gücünə görə Azərbaycanda və Zaqafqaziyada ən iri SES 1954-cü ildə Kür çayı üzərində Mingəçevirdə tikilib istifadəyə verildi. Küçü 360 min kvt təşkil edən bu stansiyanın tikintisi ilə əlaqədar olaraq bir çox kompleks işlər də görülmüşdür. Belə ki, ümumi həcmi 16 mlrd. m^3 su tutan dəryaça yaradılmış, balıqçılıq, turizm, su nəqliyyatı inkişaf etdirilmiş, buradan Kür-Araz düzənliyinə Yuxarı Qarabağ və Yuxarı Şirvan suvarma kanalları çəkilmiş və ən nəhayət Mingəçevir kimi iri sənaye mərkəzi içməli su ilə təchiz olunmuşdur. Mingəçevirdən bir qədər aşağı, 15 km Yevlaxa tərəf

1957-ci ildə gücü 16,5 min kvt olan Varvara SES-i də tikilib istifadəyə verilmişdir.

Keçmiş ittifaqda və Avropada ilk dəfə olaraq 1956-ci ildə Əli Bayramlı şəhərində açıq tipli DRES (1,2 mln. kvt) işə düşdü. 1966-ci ildə Sumqayıt şəhərində 2-ci İEM (150 min kvt), 1972-ci ildə İranla müstərek Naxçıvan ərazisində Araz SES-i (22 min kvt), 1976-ci ildə isə Tərtər çayı üzerinde Sersəng SES -i (50 min kvt) tikilib istifadəyə verildi.

Azərbaycanda elektrik enerjisinin artımı 1981-ci ildə Mingəçevir DRES-nin (2,1 mln. kvt), 1982-ci ildə isə Kür çayı üzərində Şəmkir SES-nin (380 min kvt) işə düşmələri ilə əlaqədar olmuşdur. Bu stansiyalar istehsal gücünə görə respublikada ən iri SES və DRES-dir. Hazırda respublikada istehsal olunan elektrik enerjisinin 50%-dən çoxunu yalnız Mingəçevir DRES-i verir. Hazırda Mingəçevir DRES-nin her birisinin gücü 300 min kvt olan 7 bloku vardır. Gələcəkdə onun bloklarının sayını 10-na çatdırmaq nəzərdə tutulmuşdur. Beləliklə, gələcəkdə Mingəçevir DRES-nin gücü 3 mln. kvt-a çatdırılacaqdır. Kanadanın «Akres» şirkəti Mingəçevir DRES-nin yenidən qurulması üçün texniki-iqtisadi layihə işləyib hazırlanmışdır. Buradakı 6 generatordan 2-ni şirkət öz daxili imkanı hesabına yeniləri ilə əvəz edəcəkdir. Qalan 4 generatoru dəyişmək üçün Beynəlxalq maliyyə teşkilatı tərəfindən kredit alınması nəzərdə tutulmuşdur. DRES-ə Sankt-Peterburqdan 2 nəhəng generator qurğusu göstərilmiş və quraşdırılmışdır.

Azərbaycanda elektrik enerjisi istehsalının dinamikası (mln.kvt.-saat)

İllər	İstehsal	İllər	İstehsal
1	2	3	4
1913	110,8	1976	15318,0
1920	122,0	1977	15760,0

1	2	3	4
1923	170,0	1978	15926,0
1928	377,0	1980	16000,0
1932	618,0	1985	20000,0
1937	1387,0	1988	23600,0
1940	1827,0	1990	23152,0
1950	2924,0	1995	17044,0
1960	6590,0	1997	16836,0
1965	10418,0	2000	18699,0
1970	12027,0	2001	18970,0
1975	14671,0	2002	18701,0

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycanda en çox elektrik enerjisi istehsalı 1988-ci ildə 23,6 mlrd. kvt-saat olmuşdur. Həmin ildən indiyədək respublikada elektrik enerjisi istehsalı get gedə azalmağa doğru meyl etmişdir. Respublikada istehsal olunan elektrik enerjisinin çox hissəsini verən İES-lər yanacaqla təmin olunmaq üçün onlara ildə təqribən 6 mln. t şerti yanacaq, o cümlədən 3,8 mln. t mazut, 1,5 mlrd. m³ yanar qaz lazım gəlir.

Geləcəkdə respublikada elektriktutumlu yeni sənaye sahələrinin yaradılması və inkişafi çox böyük miqdarda elektrik enerjisi tələb edəcəkdir. Bu məqsədlə respublikada hazırda elektrik stansiyalarının güclərinin artırılması üçün bir çox tədbirlər görülür. Bakı yaxınlığında Nevahi İES-i əvvəllərdə tikilməli olan AES-in yerində inşa olunur. 1986-ci ildə Çernobil AES-də qəza baş verdikdən sonra ölkənin bir çox seysmik rayonlarında, o cümlədən də Azərbaycanda AES-in tikintisi dayandırılmışdır. Kür çayı üzərində Yenikənd SES-nin tikintisi üçün Avropa Yenidənqurma və İnkışaf Bankı tərəfindən 53,2 mln. ABŞ dolları həcmində kredit verilmişdir. Yenikənd SES-i (113 min kvt) 2001-ci ildə işə düşmüdü.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir neçə qonşu ölkələrin enerji sisteminin vahid bir mərkəzdə birləşdirilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Keçmişdə ittifaq vahid enerji sistemində birləşdirilmişdir. Bu səbəbdən də demək olar ki, heç bir respublika elektrik enejisindən korluq çəkmirdi. SSRİ dağıldıqdan sonra respublikalar arasında vahid enerji sistemi də dağıldı. Respublikamızın Gürcüstan, Rusiya və Türkiyə ilə vahid enerji sisteminde birləşməsi layihəsi mövcuddur.

Respublika ərazisində ekoloji mühitin korlanmasında İES-lərin də rolü az deyildir. İES-lər yanaqaqla işlədiyindən atmosferə çoxlu miqdarda tullantılar - zəhərli qazlar, tüstü və s. buraxır ki, bununla da atmosfer havası həddindən artıq çirkənməyə məruz qalır. Xüsusilə İES-lər mazutla işlədikdə atmosfere daha çox tullantılar daxil olur. Lakin respublikanın yanar qaza olan tələbatı ödənilmədiyindən İES-lər üçün bu yanacaq növündən az istifadə olunur. Bunları nəzərə alaraq respublikamızın çaylarının enerji gücündən maksimum dərəcədə istifadə olunmalıdır. Bu məqsədlə vaxtilə fəaliyyət göstərmiş və sonralar dayandırılmış Quba, Qusar, Şəki, Balakən, Xanlar və s kimi kiçik su-elektrik stansiyalarının bərpa olunması üçün dövlət tərəfindən özəlləşdirilmişdir. Naxçıvanda Araz çayı üzərində İranla müştərək SES-in tikilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycanda Günəş və Külək enerjilərinin əsasında elektrik stansiyalarını yaratmaq üçün də çox böyük potensial imkanlar mövcuddur.

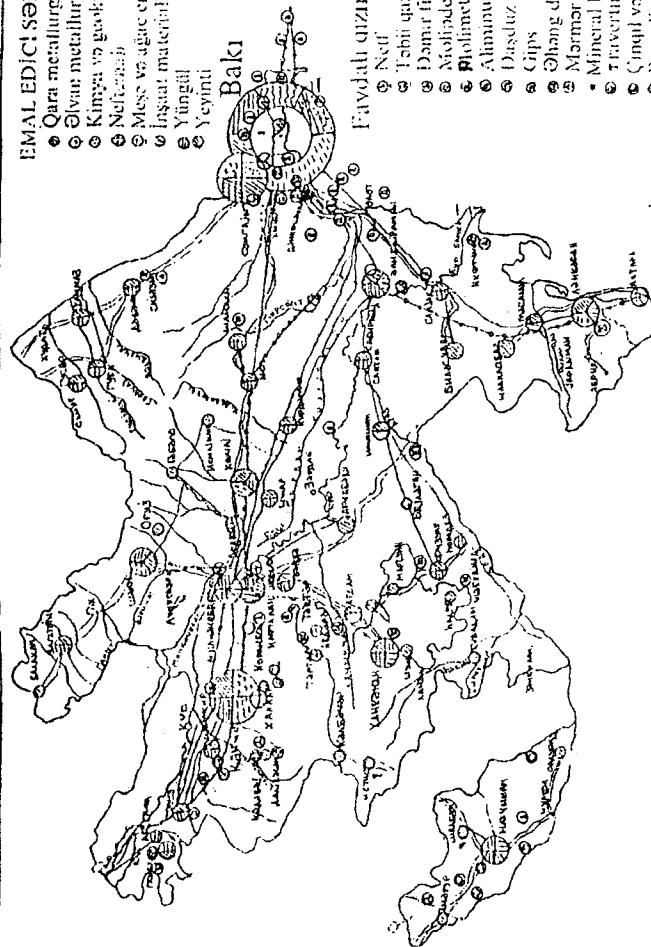
METALLURGIYA SƏNAYESİ

Filizləri saflaşdırmaqla, onlardan metal və ərintilərin alınması ilə məşğul olan sənaye sahəsi metallurgiya adlanır. Metallurgiyada metalların ərintisi pirometallurgiya və hidrometallurgiya üsulları ilə heyata keçirilir. Pirometallurgiya texnologiyasında

SƏNAYE

EMAL EDİCİ SƏNAYE

- Qarabağ metallurgiyası
  - Dövlət metallurgiyası
  - Kırıqca və gələşməyə
Nefçilik
  - Məsə və ağac emalat
İnşaat materialları is
  - Yüngül
  - Yeyinti
- Faydalı qurantı hasilatı
- Nef
  - Təbii ışılalar
  - Dəmir filizi
  - Məhlidən filizi
  - Plastmədən filizi
  - Alüminium filizləri
  - Daşdız
  - Cips
  - Əhəng daşı
  - Marmar
  - Mineral bələqlər
  - Travertin
  - Cinqlı və qum
  - Bentolit gilər
  - Sement xəm mali
  - İstilik elektrik stansiyası
  - Su elektrik stansiyaları
  - Nef kamçıları
  - Qaz kamçıları
  - Gəmiçilik yararlı çay
Baltigələq limanları

proses yüksək temperaturda, hidrometallurgiyada isə metal maye məhlullardan alındığından proses nisbətən aşağı temperaturda gedir.

Sənayenin bu sahəsi qara və əlvan metallurgiyaya ayrıılır. Dəmir, manqan, xrom filizlərinin saflaşdırılması və ərintiləri qara metallurgiyaya, yerdə qalan bütün metalların (alüminium, mis, sink, nikel, qurğuşun, qalay və s.) saflaşdırılması və ərintiləri isə əlvan metallurgiya sənayesinə aiddir. Metallurgiya sənayesi maşınqayırma və metal emalı sənayesini metalla, tikintini isə dəmir quraşdırma materialları ilə təchiz edir.

Azərbaycan ərazisində qara və əlvan metallurgiyanın bir çox xammal ehtiyatları vardır. Bunlardan ən birincisi qara metallurgiyanın əsas xammalı olan dəmir filizi ehtiyatını göstərmək lazımdır. «Azərbaycan Uralı» adlandırılan Daşkəsenin 4 yatağında (Daşkəsen, Çənubi Daşkəsen, Dəmir və Dardarin) dəmir filizinin ümumi ehtiyati 256 mln.t hesablanmışdır. Bu yataqlardan çıxarılan dəmir filizi yerindəce saflaşdırıldıqdan sonra çuqun əridilməsi üçün Gürçüstanın Rustavi qara metallurgiya kombinatına göndərilir. Tullantı metal qırıntılarının yiğilib təkrarən əridilmesi də Azərbaycanın qara metallurgiya sənayesi üçün xammaldır. Respublikada neft sənayesi və maşınqayırmanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq təkcə Abşeron rayonunda illər boyu yiğilib qalmış milyon tonlarla metal qırıntıları vardır. Bu dəmir tullantı qırıntılarının bir hissəsi yiğilaraq Bakıdakı «Təkrarqarametal» zavodunda əridilir.

Azərbaycanda qara metallurgiyaya nisbətən əlvan metallurgiyanın xammal bazası daha zəngin və rəngarəngdir. Burada alunit, mis-polimetal, kobalt, molibden, qurğuşun-sink, civə və s. ehtiyatlar vardır.

Alunit filizi alüminium sənayesi üçün əsas xammaldır. Daşkəsen rayonundakı Zeylik alunit yatağı dünyada Çindəki

yataqdan sonra 2-ci yerde durur. Alunitin tərkibində alüminium xammalından başqa kalium və natrium duzları, kükürd və s. kimi birləşmələr də vardır. Zəylik yatağında alunitin ehtiyatı 174 mln.t-na çatır. Buradan çıxarılan alunit saflasdırıldıqdan sonra Gəncə alüminium gili zavodunda yarımfabrikat kimi emal olunur, sonra isə aliminium ərintisinin alınması üçün Sumqayıt alüminium zavoduna göndərilir.

Daşkəsəndə kobalt konsentratı ehtiyatı da keşf edilib istifadəyə verilmişdir. Hələlik tam şəkildə istifadə olunmadığına baxmayaraq gələcəkdə çox böyük perspektiv əhəmiyyətə malikdir. Kobalt ərintilərinin tərkibində xrom, nikel, molibden, volfram və s. vardır. Kobalt odadavamlı, yüksək temperatur şəraitində işlədirilən detalların hazırlanmasında tətbiq olunur. Mesələn, turboreakтив mühərriklərin, aletlərin, maşın və dəzgahların hissəlerinin yeyilməyə davamlığını artırmaq məqsədilə işlədirilir. Kobalt ərintiləri maqnit materialların tərkibinə də qarışdırılır.

Ordubad rayonu ərazisindəki Paraqaçay molibden filiz ehtiyatı keşf olunmuş və hələ 1939-cu ildən istifadəyə verilmişdir. Buradan çıxarılan molibden respublikanın özündə deyil, əridilmək üçün Şimali Qafqazdakı Orconogidze (indiki Vladiqafqaz) zavoduna göndərilirdi. Hazırda onun fəaliyyəti dayandırılmışdır. Paraqaçayın yaxınlığında yeni bir yataq-mis-molibden ehtiyatı da aşkar edilmişdir.

Naxçıvan MR-in Şərur rayonu ərazisindəki Gümüşlü qurşuğun-sink filiz yatağı 1930-cu ildən istifadəyə verilmişdir. Buradan çıxarılan qurşuğun-sink filizləri də Şimali Qafqazdakı Vladiqafqaz zavoduna göndərilirdi. Hazırda bu xammalın oraya göndərilməsi də dayandırılmışdır.

Məlum olduğu kimi Gədəbəy rayonu ərazisində mis ehtiyatları vardır. Bu yataq hələ 1849-cu ildə keşf edilmiş, rus və alman mütəxəssisləri tərəfindən plansız surətdə mənimşənilmiş

dir. O zamanlar mis kolçedanı əridilərək xarici ölkələrə ixraç edilirdi. Buradakı mis kolçedanının tərkibindəki kükürddən sulfat turşusu da alınırdı. Ehtiyatının azlığı və səmərəsiz işlədiyinə görə 30-cu illərdə mis əridilməsi dayandırılmışdır.

Kiçik Qafqazın Azərbaycan ərazisindəki Mehmana yatağında qurğun-sink filiz ehtiyatları aşkar edilmişdir. Bu ehtiyatlardan da hələlik istifadə olunmur. Naxçıvan, Kəlbəcər rayonları ərazilərində civə ehtiyatlarının olması müəyyən olunmuşdur. Kəlbəcər rayonundaki Şorbulaq yatağından hələ 1969-cu ildən civə çıxarılmasına başlanılmışdır, lakin hazırda məlum səbəblər üzündən bu proses dayandırılmışdır. Kəlbəcər rayonu ərazisində qızıl ehtiyatları da vardır.

Əlvan metallurgiyanın inkişafi üçün Azərbaycanın Balakən rayonu ərazisindəki Filizçay yatağındaki mis-polimetal ehtiyatlarının əhəmiyyəti böyükdür. Bu yataq 100-150 kv.km sahəni əhatə edir. Yatağın perspektiv əhəmiyyəti böyükdür. Azərbaycanın bir çox rayonlarında səpinti halında selen, tellur, qalay, kermaniy və s. kimi əlvan metallar ehtiyatı da aşkar edilmişdir.

Son illərdə Bakıda yaradılmış «Təkrarəlvanmetal» zavodunun xammalını əlvan metal qırıntıları təşkil edir. Belə ki, əlvan metal tullantıları və qırıntıları toplanılır, növləşdirilir və əridilir.

Azərbaycanda metallurgiya kompleksi nisbətən cavan sahə olmaqla öz inkişaf mərhələsinə müharibədən sonrakı (1941-1945) illərdə başlamışdır. Lakin o, hələlik iri sahəvi kompleks inkişaf xarakteri daşımir. Yalnız əlvan metallurgiyanın aluminium sənayesi tam dövriyyəli inkişaf mərhələsindədir.

Metalurgiyanın ən mühüm sahəsi olan qara metallurgiya respublikada natamam dövriyyəli inkişaf etməklə, Daşkəsən filiz saflaşdırma kombinatını, Sumqayıt boru prokatı zavodunu və Bakı «Təkrarqarametal» əritmə müəssisələrini təmsil edir. Qara metallurgiyanın tam dövriyyəli inkişafi üçün üç əsas xammal-dəmir

filizi konsetratı, koks kömürü və flüs lazımdır. Əger bunların biri olmadıqda qara metallurgiyani tam dövriyyəli şəkildə, daha dəqiq desək çuqun əridilməsi üçün domna prosesini yaratmaq qeyri-mümkündür.

Göstərilən bu xammalardan Azərbayçanda yalnız dəmir flizi, az miqdarda isə flüs ehtiyatları vardır. Bu səbəbdən da Daşkəsəndə çıxarılan dəmir filizi saflaşdırıldıqdan sonra Rustavi şəhərindəki tam dövriyyəli metallurgiya kombinatına göndərilir, az bir hissəsi isə respublikamızın neftçixırma sənayesində ağırlaşdırıcı material kimi istifadə olunur.

Daşkəsən dəmir flizi yatağı hələ müharibədən əvvəl keşf edilmişdir. 1932-ci ildə Daşkəsəndə daş kömürü başqa respublikadan gətirmeklə metallurgiya zavodunun yaradılması haqda qərar qəbul edilmişdir. Lakin 1940-ci ildə zavodun Daşkəsəndə deyil, Rustavidə tikilmesi qərara alınmışdır. Müharibənin başlanması ilə əlaqədar olaraq zavodun burada tikilmesi müvəqqəti dayandırıldı. 1945-ci ildə Daşkəsən filizsaflaşdırma kombinatının tikintisinə başlanıldı və 1954-cü ildə istifadəyə verildi. Dəmir filizini Rustaviyə daşımaq məqsədilə uzunluğu 6 km olan Daşkəsən-Quşçu Körpüsü arasında asma kanat yolu, buradan Gəncə şəhərinə isə Qoşqar çayı boyunça dəmir yolu xətti (35 km) çəkildi və beləliklə Daşkəsən dəmir filizi konsentratını Rustaviyə daşımaq üçün elverişli nəqliyyat sistemi yaradıldı.

Daşkəsən yatağından 90-ci illərdək ildə orta hesabla 3,5-4 mln.t süxur çıxarıılır və burada saflaşdırılırdı. Bu qədər süxur materialından saflaşdırıldıqdan sonra cəmi 1 mln. t-a qədər dəmir konsentratı (dəmirin faizliyi 60 olmaqla) alınır. Rustavidə çuqun əridildikdən sonra onun yalnız 30-40%-i Azərbayçana gətirilirdi.

Sumqayıtdakı Azərbaycan boru prokati zavodunda çuquna xrom, nikel, ferroərinti qatışdırmaqla marten sobalarında polad əridilir. Sumqayıt boru prokati zavodunun tikintisine 1945-ci ildə

başlanmış, 1952-ci ildə isə istifadəyə verilmişdir. Zavodda əsasən marten, boru prokatı və prokat sexləri, bunlarda isə 6 marten sobası və 3 boru prokatı dərzgahı fəaliyyət göstərir.

Qara metallurgiyanın en mühüm məhsulu olan polada Azərbaycanda illik tələbat təqribən 2 mln.t hesablanmışdır. Lakin respublikanın özündə istehsal edilən polad ildə 400-450 min t təşkil edir ki, bu da tələbatın yalnız 20-25%-i deməkdir. Respublikanın polada olan tələbatının xeyli hissəsi digər qonşu respublikalardan gətirilen metalin hesabına ödənilir.

Bakı və Gəncə şəhərlərdə qara metal qırıntıları əsasında tökmə zavodları da fəaliyyət göstərir. Bu zavodların əridikləri çuquq və polad tökmələri yerli maşınçayırma müəssisələrində işlədilir. Bir neçə il bundan əvvəl Bakıda poladəritmə zavodu tikilmiş və burada əsasən tikinti armaturları istehsal olunur.

Daşkəsəndəki Zəylik alunit xammalının əsasında Gəncə şəhərində 1965-ci ildə alüminium gili zavodu tikilib istifadəyə verilmişdir. Dünya təcrübəsində ilk dəfə olaraq Azərbaycanda alunitdən alüminium gili (alüminium oksidi) yarımfabrikasi istehsalı yaradılmışdır. Elektriktutumlu sahə olduğuna görə 1 t alüminium oksidi istehsalı üçün 17-18 min kvt-saat elektrik enerjisi sərf olunur. 90-ci illərə qədər zavodda ildə 750-800 min t alunit xammalı istehsal olunurdu. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, əvvəller də zavod öz xammal tələbatının bir hissəsini xaricdən baha qiymətə gətirilən boksit xammalı ilə ödəyirdi. 2002-ci ildə Hindistandan 1 mln.t. boksit gətirilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1 t boksitin qiyməti 50-51 ABŞ dolları təşkil edir. Alunitdən tam istifadə olunmamasının əsas səbəbi alunitin emal texnologiyasının tam şəkildə mənimşənilməməsi olmuşdur. Ona görə də Gəncə alüminium zavodunun texnoloji xətləri tamamilə yerli alunitin emalına yönəldilməlidir.

Gəncə alüminium gili zavodunda istehsal olunan yarımfabrikat məhsul Sumqayıt alüminium zavoduna getirilir və burada elektroliz üsulu ilə alüminium ərintisi həyata keçirilir. Sumqayıt alüminium zavodu 1955-ci ildən fəaliyyət göstərir. 1965-ci ilədək, yəni Gəncə müəssisəsi yaradılanadək Sumqayıt alüminium zavoduna xammal (alüminium oksidi) Volqaqrad şəhərindən gətirilirdi.

Yaradıldığı illərdən bəri Sumqayıt alüminium zavodu öz istehsal texnologiyasını xeyli genişləndirmiş və təkmilləşdirmişdir. 1964-cü ildə zavodun elektroliz sexinin alüminium məftili istehsal edən sahəsi, 1968-ci ildə məişət soyuducuları üçün buxarlandırıcı aqreqat sexi, 1977-ci ildə metal tullantılardan bürunc və mis külçələr istehsal edən sahəsi və s. yaradılmışdır. Zavodda alüminium prokatı ilə yanaşı, bürunc və sink prokatları da istehsal olunur. Burada istehsal olunan alüminium məftilləri, prokatları və s. məhsullar nəinki təkcə respublikamızda işlədir, habelə bir hissəsi xarici ölkələrə də göndərilir. Zavodun nezdində alüminium materiallarından müxtəlif cür məişət qab-qacaqları və s. əşyalar istehsal edən sexi də fəaliyyət göstərir.

Xarici ölkələrlə bağlanmış müqaviləyə əsasən Sumqayıt alüminium zavodu yenidən qurulacaqdır. Quraşdırma işləri 4 ilə planlaşdırılmış və 200 mln. ABŞ dollarının xərclənməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Gəncə əlvan metali zavodunda misdən və latundan lentler və kiçik diametrlı borular istehsal olunur. Bu mis boruları məişət kondisioneri və soyuducularda geniş tətbiq olunur. İldə bu zavodda 5 min t məhsul istehsal edilir. Zavodun aqreqatları əsasən Almaniya və Avstriyadan gətirilmişdir. Xammal isə (mis və latun) Ukraynadan, Qazaxıstandan və Rusiyadan alınır.

Mingəçevir kabel zavodu 1954-cü ildə tikilməyə başlanmış, 1959-cü ildə isə işe düşmüştür. Burada izola edilmiş mis və alüminium kabelləri və məftilləri istehsal olunur.

Bakı zərgorlik zavodunda qızıl, gümüş və s. xammallardan müxtəlif çeşidli məmulatlar hazırlanır. 150 çeşiddə zinyət şeyləri istehsal edən zavodun inkişafı üçün potensial imkanlar çoxdur.

Metallurgiya kompleksində yeni istehsal texnologiyası olan ovuntu metallurgiyasının tətbiqi çox böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ovuntu metallurgiyasının texnologiyası metal ovuntularının alınmasını və həmin ovuntulardan, onların qeyri-metallarla kompozisiyasından və müxtəlif hissəciklər və məmulatlar istehsalını əhatə edir. Bunun üçün presləmə və bişirmə yolu ilə istehsalı çətinliklə başa gələn, istənilən ölçü və formada maşın hissələri və detalları alınır.

Ovuntu metallurgiyasında metal itkisi çox az olur. Adı metallardan maşın hissələri hazırlayarken 50%-ə qədəri itkiyə gedir, ovuntu metallurgiyasından istifadə nəticəsində bu itki cəmi 5% təşkil edir. Ovuntu metallurgiyasından həm qara və həm də əlvan metallardan hissələr və digər məmulatlar istehsal olunur. Belə bir zavod keçmiş ittifaqda ilk dəfə olaraq 1980-ci ildə Bakıda tikilmişdir.

Ekoloji mühitin pisləşməsində qara və əlvan metallurgiya çox böyük rol oynayır. Məsələn, Daşkəsəndə çıxarılan dəmir filizi saflaşdırıldıqdan sonra yerdə qalan tullantılar (dördə bir hissəsi) Qoşqar çayı hövzəsinə atılır və bununla da meşə sahəsini məhv etməklə, həm də çayın suyunu çirkəkdirir. Sumqayıtdakı boru prokatı və alüminium sənayelerinin atmosferə buraxdıqları zəherli qazlar və tüstülər Abşeron rayonunun ətraf mühitine çox böyük ziyan vurur. Gəncə şəhərindəki alüminium zavodunun tullantıları müəssisənin ətrafinı ölü zonaya çevirmişdir.

MAŞINQAYIRMA SƏNAYESİ

Azərbaycan Respublikasının təsərrüfat strukturunun formallaşmasında və elmi-texniki tərəqqisində aparıcı sahə kimi maşinqayırma sənayesi mühüm rol oynayır. Respublikada maşinqayırma sənayesi 600-dən artıq müəssisə və istehsalat sahələrini özündə birləşdirir. Kompleksdə 350 adda müxtəlif çeşidli maşın və avadanlıqlar istehsal olunur. Bunlardan bəziləri, o cümlədən neft avadanlıqları, elektrik mühərrikləri, qaynaq aparatları, məişət kondisioneri və soyuducuları, mikrosxemlər və s. cihazlar bir çox ölkələrə də ixrac olunur.

Respublikada maşinqayırma müəssisələrinin xammal bazalarının əsas hissəsini qara və əlvan metallurgiya sənayesi, Bakı «Təkrarqarametal» və «Təkrarəlvanmetal» zavodları təmin edir. Yerdə qalan hissəsi isə qonşu respublikalardan gətirilən metalların hesabına ödənilir.

Respublikanın maşinqayırma sənayesində **neft maşinqayırması** əsas yer tutur. Bu sahənin inkişafı bilavasitə neft sənayesinin yaradılması və inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Hələ inqilabdan əvvəl Bakıda cəmləşmiş kiçik mexaniki emalatxanalar, zavodlar əsasən neft sənayesi üçün sadə maşınlar, dəzgahlar, aparat və qazan qurğuları, polad kanatlar, mismar, qazma alətləri istehsal edir, neft avadanlıqlarını təmir edir, neft sənayesi üçün çuqun, polad və misdən tökmə məmulatlar hazırlayırdı.

Hazırda respublikada 16-a qədər neft maşinqayırma zavodu fəaliyyət göstərir. Bunlardan Səttarxan adına, «Bakı fəhləsi», Keşlə maşinqayırma, Neft Mədən Maşinqayırma, B.Sərdarov adına, Qaradağ dəniz özülləri və s. neft maşinqayırma müəssisələri arasında özünün istehsal gücünə görə fərqlənlərlər. Bunların arasında isə Səttarxan adına (keçmiş Şmidt ad. zavod) zavod respublikanın ən böyük və qocaman neft maşinqayırma müəssisədir. 1894-

cü ildə yaradılmış bu zavod keçmiş ittifaqın ilk en böyük neft maşınqayırma müəssisəsi olmuşdur. Hazırda zavodda universal preventlər, kalon başlıqları, qazma nasos şanqları, fontan armaturları və s. istehsal olunur.

Keçmiş ittifaqda yeganə müəssisə olan Qaradağ dəniz özülləri zavodu da özünün istehsal gücünə və mürekkeb avadanlıqlar istehsalına görə digər zavodlardan fərqlənir. Zavodun tikintisinə 1979-cu ildə başlanılmış, 1984-cü ildə isə istifadəyə verilmişdir. Zavodda dənizin dərinliklərində buruq qazmaq və neft-qaz çıxarmaq üçün müxtəlif növ avadanlıqlar istehsal olunur. Zavodun əsas məhsulu olan nəhəng blokların hər birisinin ağırlığı 3 min t olmaqla 1,5-2 il müddətinə inşa edilir. Hazırda zavod ABŞ neft şirkətləri tərəfindən yenidən qurulmuşdur. ABŞ neft şirkətləri ilə Azərbaycan mütəxəssislərinin birgə səyi ilə dənizdə kəşfiyyat işləri aparmaq və neft-qaz çıxarmaq üçün zavodda «Dədə-Qorqud» üzən platforma qurğusu tikilmiş və istifadəyə verilmişdir.

Dənizneft maşınqayırmasında 1998-ci ildən istifadəyə verilmiş «İstiqlal» kəşfiyyat-qazma qurğusu dənizin 700 m-ə qədər olan dərinliklərində 7 min m-dən artıq olan quyuların qazılmasına imkan yaratmışdır. Qurğu 17 aya tikiilmiş və 194 mln. ABŞ dollarına başa gəlmişdir.

1930-cu ildən fealiyyətdə olan Azərbaycan Elmi-Tədqiqat və Layihə Neft Maşınqayırma İnstитutu («AzİNMAŞ») neft maşınları və başqa avadanlıqları istehsal etmək üçün konstruktur rolunu oynayır. İnstitut neft-qaz mədənləri avadanlıqlarını yaratmaq sahəsində çox böyük işlər aparır. «AzİNMAŞ» yüzlərlə neft maşınları, aqreqatları və qurğuları, o cümlədən mancanaq dəzgahları, fontan armaturları, quyu təmiri üçün səyyar qaldırıcı qurğular, neftçixarmanın intensivləşdirmək üçün nasos aqreqatları, sementləmə qurğuları, pərli baltalar və s. layihə və konstruksiyalarını

vermişdir. Keçmiş ittifaqın neft-qaz yataqlarında ve emalı müəssisələrində vaxtılıq bu institutun 500 növdən artıq avadanlıqları tətbiq olunurdu.

Respublikanın maşınqayırma kompleksində ikinci əsas sahə elektorotexnika maşınqayırma sahəsidir. Elektrotexnika maşınqayırma sənayesində məişət kondisionerləri, məişət soyuducuları, mayesiz transformatorlar, lyuminissen lampalar, radio-televiziya aparaturaları, elektrik kabelləri, elektrik qaynaq apparatları, kiçik elektrik mühərrikləri və s, istehsalı əsas yer tutur. Bakı İstehsalat birliyi Azərelektrişiq müəssisəsi 1975-ci ildə yaradılmışdır. Birliyə Naxçıvan və Xankəndidəki elektrotexnika zavodları da daxildir. Birliyin baş müəssisəsi olan Bakı Azərelektrişiq zavodunun tikintisine 1957-ci ildə başlanılmış, 1963-cü ildən isə istifadəyə verilmişdir. Zavodun avadanlıqları Macarıstandan gətirilmişdir. Zavodda əsasən lyuminissen və avtomobil lampaları istehsal olunur. Bakı İstehsalat Birliyi azərelektroterm sənaye müəssisəsi elektrotermik avadanlıqlar istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Birliyə həmçinin Bakı təcrübə eksperimental zavodu, Salyan elektrik qaynağı avadanlığı zavodu və xüsusi layihə-konstruktur bürosu daxildir. Birliyin əsas müəssisəsi olan Bakı təcrübə-eksperimental zavodu 1962-ci ildə yaradılmışdır. Zavoda bir çox elektrik avadanlıqları istehsal edilir.

1974-cü ildə yaradılmış Bakı Elektrik-Məişət Cihazları İstehsalat birliyinin tərkibinə Bakı soyuducular və Sumqayıt kompressor zavodları daxildir. Bünövəsi 1959-cu ildən qoyulmuş Bakı Soyuducular zavodu 1960-ci ildə məhsul istehsal etməyə başlamışdır.

Bakı elektrik maşınqayırma zavodu Azərbaycanın elektrotexnika sənayesinin ilk və həm də ən böyük müəssisəsi olmuşdur. Müəssisenin tikintisine 1945-ci ildə başlanılmış, 1947-ci ildən isə işə düşmüşdür. Zavod 60-ci illərədək elektrik mühərrikləri,

generatorlar, səyyar elektrik stansiyaları, məişət vintilyatorları və s. istehsal edirdi. 1956-ci ildən isə əsasən elektrik mühərrikləri istehsal edir, yerde qalan məhsullar isə onun filialına çevrilmiş Xankəndi (istehsal edilirdi) və Quba zavodlarında istehsal edilir.

Bakı məişət kondisionerləri zavodunun tikintisinə 1973-cü ildən başlanılmışdır. 1975-ci ildən etibarən zavodda yüksək keyfiyyətli məişət kondisionerləri istehsalı həyata keçirilir. Bakı radio zavodu 1947-ci ildən istifadəyə verilmişdir. 1961-ci ildə zavodun Naxçıvan şəhərində filialı yaradılmış, sonradan isə bu filial müstəqil radiotexnika müəssisəsinə çevrilmişdir.

Mingəçevirdə elektrotexnika sənayesinin iki müəssisəsi yaradılmışdır. Bunlardan «Azerkabel» zavodu əsasən elektrik kəbelləri, «Elektroizolit» zavodu isə izolyasiya materialları istehsal edir. Salyan şəhərində elektrik qaynağı aparıcı istehsal olunur. Bakıdakı mayesiz transformatorlar zavodu 1961-ci ildə yaradılmışdır. Zavodda istehsal olunan transformatorlar su və istilik-elektrik stansiyalarında, kimya, neft, qara və əlvan metallurgiya sənayelerində, metropoliten, radio-televiziya, hesablama mərkəzlərində və s. istifadə olunur. Şamaxı şəhərində televizor zavodu 2005-ci ildə istifadəyə verilmişdir.

Cihazqayırmacı sənaye sahəsi respublikanın maşınqayırmacı sənayesində nisbətən cavan sahə hesab olunur. Bu müəssisələr əsas etibarilə Bakıda, Gəncədə və Əli Bayramlıda yerləşdirilmişdir. Bakı cihazqayırmacı zavodu 1941-ci ildə yaradılmışdır. Bu, respublikada ilk cihazqayırmacı müəssisəsidir. Zavodda neft və qaz quyularının qazılmasında istifadə olunan və texnoloji proseslərə nəzarət edən və tənzimleyən cihazlar, səyyar geofiziki avadanlıqlar və s. istehsal olunur. 70-ci illərdən Bakı kosmik cihazlar zavodu adlandırılmaqla, burada həmçinin telemexanika və avtomat qurğularında işlədirilən cihazlar da istehsal edilir.

Gəncə cihazqayırma zavodu 1942-ci ilde Simferapoldan köçürülmüş mator təmiri zavodunun əsasında mexaniki zavod adı ilə yaradılmışdır. Müharibə illərində zavodda hərbi sursatlar istehsal edilirdi. 1959-cu ildən müəssisə cihazqayırma zavodu adlandırılmış və hazırda su sayqaçıları istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Keçmiş ittifaqda yeganə müəssisə olan bu zavodda soyuq və isti su sayqaçıları istehsal olunurdu. Gəncədə kiçik kalkulyatorlar istehsal edən müəssisə də mövcuddur. Əli Bayramlı şəhərində məişət kondisionerləri üçün termorequlyatorlar (tənzimedicilər) istehsal edən cihazqayırma zavodu fəaliyyət göstərir.

Azərbayçanda nəqliyyat maşinqayırma sənayesini Bakıdakı gəmi təmiri və gəmi istehsalı və son illərdə yaradılmış avtomobilqayırma müəssisələri təmsil edir. Bakı limanında hələ Çar Rusiyası dövründə tikilib istifadəyə verilmiş bir neçə gəmi təmiri zavodlarında əsasən neft və quru yükdaşıyan gəmilər istehsal olunurdu. Hazırda zavodlarda üzən tersano, sərnişin, yedek və barj gəmiləri də istehsal edilir. 1976-ci ildən bu zavodların birində dənizliman akvatoriyasında suyun çirkəndirilməsinə qarşı tətbiq olunan gəmilər istehsalına da başlanılmışdır. Bakı avtomobilqayırma zavodu 70-ci illərdə yaradılmışdır. Kooperasiya əsasında fəaliyyət göstəren zavodda ərzaq məhsulları daşıyan soyuducu avtomobiller, sonralar isə sərnişin avtobusu da istehsal olunurdu. Hazırda bu avtomobilərin istehsalı dayandırılmışdır. Bakıda Naberejni Çelnidən getirilən detal və hissələr əsasında kooperasiya yolu ilə «KaMaz» markalı avtomobilər istehsal olunur. Gəncə şəhərində 2005-ci ilde istifadəyə verilmiş avtomobil zavodunda «Oka» markalı minik maşınları istehsalına başlanılmışdır. Zavodda «VAZ» markalı avtomobilərin də istehsalı nəzərdə tutulmuşdur.

Respublikada kənd təsərrufatı maşinqayırma sənayesi çox zəif inkişaf etmişdir. Yalnız Mingəçevir şəhərində avtoyükləyici-

lər və kanal qazan maşınları, Şəmkir rayonunun Zəyəm qəsəbəsində isə suvarma nasosları, otçalan maşını hissələri, çuğundur çıxaran aqreqatlar, üzümdaşıyan konteynerlər və digər kənd təsərrüfatı maşınları üçün ehtiyat hissələri istehsal edən müəssisələr fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanın iri kənd təsərrüfatı sahələrini nəzərə alaraq burada çoxsahəli kənd təsərrüfatı maşinqayırma sənayesini inkişaf etdirmek lazım gəlir. Belorus Respublikası ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən Azərbaycanda traktor zavodunun və başqa kənd təsərrüfatı maşinqayırma müəssisələrinin yaradılması nəzərdə tutulur.

Respublikamızın maşinqayırma sənayesində başqa avadanlıqlar istehsalı da yaradılmışdır. Məsələn, Bakı diyirçəkli yastıqlar və qaz aparatları zavodları, Xanlar şəhərində uşaq velosipedləri, Ağdamdakı mexaniki, Ağdaş rayonunun Xosrov qəsəbəsində dəmir çarpayıllar, Ucarda alaq ketmənləri, Naxçıvan və Sumqayıtda aluminium qablar, Daşkəsən şəhərində daşkəsən mişarlar, Qaxda neft emalı üçün avadanlıqlar (Bakı zavodunun filialı) və s. kimi kiçik müəssisələr də mövcuddur.

Ümumiyyətlə son illərdə respublikanın maşinqayırma sənayesinin yerləşdirilməsinin çəngəli genisləndirilmiş, 47 rayonda 50-dən artıq filiallar yaradılmışdır.

Azərbaycanın maşinqayırma kompleksinə maşınların təmiri və metal emalı müəssisələri də daxildir. Ayri-ayri rayonlarda avtomobil və kənd təsərrüfatı maşınlarını təmir etmək üçün müəssisələr və emalatxanalar yaradılmışdır. Bakıdakı vaqon təmiri zavodu respublikanın ən qədim müəssisələrindən biri hesab olunur. 1891-ci ildə yaradılmış bu zavod əvvəllərdə neft avadanlıqlarını təmir edirdi. 1933-cü ildən isə neft və neft məhsulları daşıyan vaqonların təmirile məşğuldur.

Respublikanın çox mürəkkəb və çoxsahəli maşınlara olan tələbatının əksəriyyət hissələri xarici ölkələrdən alınır. Halbuki

müstəqilliyimiz dövründə maşınqayırma kompleksini daha da inkişaf etdirmək üçün respublikamızda potensial imkanlar çoxdur. Bu potensial imkanlar respublikada filiz xammalının və ixtisaslı kadrların olmasıdır. Respublikada maşınqayırma üzrə ixtisaslı kadrlar əsasən Azərbaycan Neft Sənayesi Akademiyasında və Azərbaycan Texniki Universitetində, habelə MDB - nin bir çox ali məktəblərində hazırlanır.

Bir mesələni de qeyd etmək lazımdır ki, respublikada maşınqayırma kompleksinin demək olar ki, 90%-i Abşeronda cəmləşmişdir. Belə bir uyğunsuzluq Abşeron kimi əhalinin çox məskunlaşdığı ərazini həddindən artıq çirkəndirir və səs-küyə səbəb olur. Ona görə də maşınqayırma müəssisələrinin yüngül başa gələn hissəsini respublikanın qərb və ucqar ərazilərinə köçürülməsi məqsədə uyğun hesab edilməlidir.

KİMYA VƏ NEFT - KİMYA SƏNAYESİ

Azərbaycan respublikasının kimya və neft-kimya kompleksi məhsul istehsalının həcmində görə yanaqqaq və maşınqayırma komplekslərindən sonra 3-cü yeri tutur. Bu kompleks müxtəlif növ xammalardan istifadə dərəcəsinə, istehsal etdiyi məhsullara tələbatın artmasına, mürekkeb istehsal texnologiyasına və ərazidə yerləşdirilməsi xüsusiyyətlərinə görə digər sənaye sahələrindən kəskin fərqlənir. Bu kompleks inkişaf etdikcə zəncirvari, uyğunluqlu və bir-birilə əlaqəli şəkildə yeni-yeni istehsal sahələri yaranır. Respublikanın xalq təsərrüfatında elə bir sahə yoxdur ki, orada kimya kompleksinin hər hansı bir məhsulundan istifadə olunmasın.

Kompleksin əsasını əsas kimya təşkil edir. Respublikada kimya sənayesinin istehsal etdiyi əsas məhsullar-sulfat turşusu, superfosfat gübrələri, kaustik soda, xlor, alüminium-xlorid, sulfo-

nol, sintetik yuyucu vasitələr, yod-brom və s.-dən, neft kimyanın istehsal etdiyi əsas məhsullar isə - etil spirti, sintetik kauçuk, texniki rezin məmulatları, müxtəlif şinlər, plastik kütlələr, aşqarlar, şüşə lifi və politielendən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda superfosfat gübrə və yuyucu vasitələr istehsalı dayandırılmışdır.

Respublikada kimya və neft kimyanın inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif növ xammallar — daş duz, barit, alunit, zey, kükürd kolçedanı, neft, tebii qaz, neft buruq suları, neftin və alunitin emalından ayrılan kükürd qazları və s. vardır. Lakin buna baxmayaraq kompleksin bir çox xammalları xarici ölkələrdən də getirilir.

Azərbaycanda kimya sənayesinin formalaşması bilavasitə neft emalı sənayesinin inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Hələ XIX əsrin axırlarında Bakıda neftin emalı üçün lazım olan soda və sulfat turşusu Rusiyadan və başqa xarici ölkələrdən alınırıdı. Vaxtında istehsala çatdırılmadığından və çox baha başa geldiyinə görə bu növ kimya məhsullarının Azərbaycanda istehsal olunması ideyası meydana çıxdı. İlk dəfə olaraq 1878-ci ildə Bakıda soda istehsal edən zavodun tikintisi başa çatdırıldı. Sonralar H.Z.Tağıyev və «Nobel qardaşlar» şirkətləri tərəfindən Bakıda bir neçə kiçik soda-qələvi zavodları tikilib istifadəyə verildi. 1879-çu ildə Bakıda ilk sulfat turşusu zavodu da işə düşdü. «Nobel qardaşlar» şirkəti tərəfindən Bakıda tikilən ikinci sulfat turşusu zavodu 1882-ci ildə istifadəyə verildi.

Neft emalının get-gedə inkişafı ilə əlaqədar olaraq sulfat turşusuna tələbatın artması Bakıda daha bir neçə zavodun tikintisine səbəb oldu. Beləliklə, XIX əsrin axırlarında Bakıda soda-qələvi və sulfat turşusu istehsal edən bir çox kimya müəssisələri mövcud idi.

Bakı sulfat turşusu zavodları o vaxtlar əsasən Daşkəsən yaxınlığında Çıraqdərə yatağından getirilən kükürd kolçedanının

əsasında işləyirdi. Bununla belə, xammal çataşmamazlığı üzündən hətta Siciliyadan, İspaniyadan və Dağıstandan da küükürd kolçedanı getirilirdi. 1920-ci ildə Bakıda beş kiçik sulfat turşusu zavodu fealiyyət göstərirdi. Bu dövrlərdə küükürd kolçedanın bir hissəsi de Uralın Deqtyarsk yatağından getirilirdi. Büyük Vətən müharibəsindən sonrakı illərdə Bakının kiçik sulfat turşusu zavodları iri bir müəssisə halında birləşdirildi, təkmilləşdirildi və bununla da məhsul istehsalının xeyli artırılmasına səbəb oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Çıraqdərə yatağında küükürd kolçedanı ehtiyatının azalmasını nəzərə alaraq sulfat turşusu istehsalı üçün yeni xammal ehtiyatları tapıldı. Bu, neftin və alunitin emalından ayrılan küükürd qazıdır. Hazırda Sumqayıt sulfat turşusu istehsalının xammal bazasını Bakı neft emalı zavodlarının, Gəncə sulfat turşusu istehsalının xammal bazasını isə yerli alunitin emalından ayrılan küükürd qazları təşkil edir. Küükürd ehtiyatları Balakən mis-polimetal və Gədəbəy mis yataqlarında da zəngindir.

Azərbaycanda o zamanlar yeganə Bakı sulfat turşusu zavodu 1980-ci ildə Sumqayıta köçürülmüş, 1962-ci ildən istifadəyə verilmiş kimya zavodunun sulfat sexi ilə birləşdirilmiş və hazırda respublikanın ən iri kimya müəssisələrindən biri hesab olunur. Zavodun istehsal etdiyi sulfat turşusunun əsas hissəsi neft emalına, yerde qalan hissəsi isə superfosfat kübrəsinin istehsalına sərf olunurdu. Respublikada ildə orta hesabla 50-60 min t sulfat turşusu istehsal olunur.

Sumqayıtin sulfat turşusu istehsalının, eləcə də əkinçiliyin tələbatı burada superfosfat kübrələri zavodunun yaradılmasına səbəb oldu. Zavodun tikintisine 1958-ci ildə başlanılmış, 1963-cü ildən isə istifadəyə verilmişdir. Əvvəllerdə zavod Kola yarımadadındaki Xibin yatağından getirilən apatit konsentratının xammalı əsasında fealiyyət göstərirdi. Hazırda zavod öz fealiyyətini müvəqqəti dayandırmışdır. Səbəbi son illərdə Rusiya ilə integrasiya-

nın zəifləməsi olmuşdur. Lakin yaxınlarda yeniden işləməyə başlayacaqdır.

Sumqayıt superfosfat zavodu 90-cı illərdək ilde 30-35 min t mineral gübrələr istehsal edirdi. Zavodda həmçinin bitkileri zərərvericilərdən qoruyan maddələr də istehsal olunurdu. Xanlar şəhərində bitkileri mühafizə edən kimyəvi vasitələr istehsal edən müəssisə vardır.

Gəncə alüminium zavodunda alüminium-oksidindən əlavə, həmçinin sulfat turşusu, kalium gübresi və zey məhsulları da istehsal olunur. Zey kimya sənayesində, o cümlədən tibbi də geniş tətbiq edilir.

Azərbaycanda kimya sənayesinin qədim sahələrindən biri də yod-brom istehsalıdır. XX əsrin 30-cu illərinədək bəzi kimya məhsulları kimi yod-brom da Azərbayçana çox baha başa gələn bir çox xariçi ölkələrdən, o cümlədən Almaniyanan getirilirdi. Neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq meydana çıxan problemlərdən biri də buruq sularından yod və brom istehsalının təşkili məsəlesi idi. Hidroloji tədqiqatların aparılması sayesində məlum olmuşdur ki, Abşeron və Neftçala rayonları erazilərində zəngin yodlu-bromlu neft mədən buruq suları ehtiyatı vardır. 1931-ci ildə keçmiş ittifaqda ilk dəfə olaraq yod istehsal edən zavod Suraxanıda tikilib istifadəyə verilmişdir. Bundan bir il sonra, yəni 1932-ci ildə Abşeronun Ramana kəndində ikinci yod zavodu işe düşdü. Həmin ildə Neftçalada respublikanın üçüncü yod-brom zavodu tikilib istifadəyə verildi. 1944-cü ildə Suraxanıdakı və Ramanadakı zavodlar birləşdirildi və istehsal gücü xeyli artırıldı. Həmin vaxtdan bu müəssisə Bakı yod zavodu adlandırılmışdır. Büyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycanda yod-brom istehsalının illik həcmi 40-45 tona çatırdı ki, bu da ümmükmölkə üzrə yod-brom istehsalının 75%-i demək idi. 1983-cü

ildə Neftçalada ikinci -Yeni Neftçala yod-brom zavodu tikilib istifadəyə verilmişdir.

Böyük Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycanda kimya sənayesinin inkişafı böyük vüset tapmışdır. 1946-ci ildə Bakıda tibb preparatları istehsal edən kimya-əczaçılıq zavodu yaradıldı. 1967-ci ildən zavodda yeni istehsal texnologiyası tətbiq olunmuş və təkmilləşdirilmişdir. Hazırda zavodda ampula, sarğı materialları, yerli bitkilərdən müxtəlif dərman preparatları, müxtəlif pastalar, məlhəmlər, müalicə yaqları və s. istehsalı üzrə ixtisaslıdırılmışdır.

Azərbaycanda kimya sənayesinin inkişaf dövrü 1950-ci ildən sonra başlamışdır. Bu illərdə Sumqayıt şəhəri respublikanın əsas kimya sənayesi mərkəzinə çevrildi. Bu şəhərdə sulfat turşusu, superfosfat gübrələri, yuyuçu tozlar, kaustik soda, xlor, lək-boyalar, etil spirti, sintetik kauçuk, plastik kütlə, aşqarlar, politilen və s. kimi çox çeşidli kimya məhsulları istehsal olunurdu.

Respublikada neftçixarma və neft emalı sənayelerinin telebatı ilə əlaqədar olaraq 1945-ci ildə Sumqayıtda kaustik soda və xlor istehsal edən iri kimya kompleksi tikilib istifadəyə verildi. Kompleksin xammalını Baskunçakdan götürülən xörək duzu təşkil etməklə, yerli ucuz elektrik enerjisindən istifadə olunurdu. Zavodda ildə orta hesabla 50-60 min t kaustik soda istehsal edilirdi. Lakin son zamanlar xammalın çatışmaması üzündən zavodda istehsal xeyli azalmışdır. Respublikada soda və xlor istehsalını artırmaq üçün potensial imkanlar vardır. Bu potensial imkanlar birinci növbədə respublikamız ərazisində olan zəngin duz ehtiyatlarıdır. Abşeronun duzlu göllərində çox zəngin duz ehtiyatları vardır.

Kimya sənayesində alüminium-xlorid istehsalı da mühüm sənaye əhəmiyyəti kəsb edir. Xlorid turşusunun alüminium duzu ilə birləşməsində alınan alüminium-xlorid istehsalı 1962-ci ildən

həyata keçirilir. Alüminium-xloridin xammalı olan kaoilin və bok-sit gili Uralın Kışım yatağından gotirilirdi. Alüminium-xlorid məhsulu neft emalında və müxtəlif üzvi sintezdə katalizator kimi işlədir. Alüminium-xloridin xammalını respublikanın özündə istehsal olunan alüminium giline uyğunlaşdırılmalıdır.

Sumqayıt Kimya Birliyinin sulfonol sexi 1963-cü ildən istifadəyə verilmişdir. Sulfonol kerosin, yaxud da parafinlərdən və benzoldan alınır. Sulfonol əsasən sintetik yuyucu toz vəsiti lərinin istehsalı üçün xammal hesab olunur. Ondan həmçinin xalq təsərrüfatının digər sahələrində də istifadə edilir. Sulfonol istehsalı üçün xammal əvvəllerdə Qroznıdan getirilirdi. Son zamanlar isə bu xammal Leningrad vilayətindən getirilir. Xəzərin Qum adasından çıxarılan yüksək parafinli neft də sulfonolun xammal bazasını təşkil edir.

Kimya kompleksinin mütereqqi sahəsi olan neft kimyanın əsası keçmiş ittifaqda ilk dəfə olaraq Azərbaycanda qoyulmuşdur. Onun xammal bazasını neft və təbii qaz təşkil edir. Neft və təbii qazın kimyanın qiymətli xammalı kimi əhəmiyyəti ildən-ilə artır. Hələ vaxtilə böyük kimyaçı alim D.İ.Mendeleyev neftin kimya sənayesi üçün əhəmiyyətini nəzərə aparaq demişdir: «Nefti yandırmaq, kağız pullardan ocaq qalamaq deməkdir».

1940-ci ilde Qaradağda yerli təbii qazın emalı əsasında qrum (duda) zavodu işə düşmüş və bu xammalın bazasında Bakıda ilk dəfə olaraq rezin, poliqrafiya məhsulları, lak və s. kimi kimyo-vi məmulatlar istehsalı keçirilmişdir.

Azərbaycanda neft kimyanın inkişafı Böyük Vətən mühari-bəsindən sonrakı illərə təsadüf edir. 1945-ci ilde Sumqayıtda sintetik kauçuk zavodunun tikintisine başlanıldı və 1952-ci ilde ölkədə ilk dəfə olaraq neft qazının emalından sintetik etil spirtinin alınmasına nail olundu. Halbuki bu dövrlərə qədər etil spirti bu xammala nisbətən baha başa gələn qiymətli ərzaq məhsullarından

alınındı. Məsələn, 1 t etil spirtinin alınması üçün 4 t buğda və ya-xud 10 t kartofun işlədilməsi lazım gəlirdi. 1957-ci ildən yeni texnologiyaya əsasən etil spirtindən sintetik kauçuk istehsalına Azərbayçanda başlanıldı. Sumqayıt sintetik kauçuk zavodunun xammal bazasını Qaradağ qaz emalı zavodunun istehsal etdiyi ma-ye qaz fraksiyaları təşkil edir. 1 t sintetik kauçuk alınması üçün 2 t-na qədər etil spirti işlədir. Burada istehsal edilən sintetik kau-çukun bazasında 1959-cu ildə Bakıda şin zavodunun birinci növ-bəsi, 1961-ci ildə isə ikinci növbəsi istifadəyə verilmişdir.

Sumqayıt aşqarlar zavodu 1966-cı ildən istifadəyə veril-mışdır. Zavod keçmiş ittifaqda ən böyük aşqarlar istehsal edən neft kimya müəssisəsi olmuşdur. Aşqar sürtkü yağları və mator yana-caqlarının istismar xassələrinin yaxşılaşdırılması üçün onlara əlavə edilən mürəkkəb üzvi maddədir. Tərkibində azot, fosfor, kükürd və s. kimi birləşmələr vardır. Aşqarlar yanacağa qatışdırıldığda yanacağın motorda daha yaxşı yanmasını yaxşılaşdırır, tüstü və qrum əmələ gəlməsinin miqdarını xeyli azaldır, metalin korroziya-ya uğramasının və tez yiyilməsinin qarşısını alır.

Sumqayıt «Üzvi sintez» İstehsalat Birliyi bir neçə neft kimya zavodlarının və sexlərinin birləşməsindən 1979-cu ildə yara-dılmışdır. Birlikdə plastik kütlələr və sintetik qatrınlar, o cümlədən politilen istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Birlikdə hem-çinin neft kimya sintezi məhsulları-benzol, divinil və s. məhsullar da istehsal olunur. Ümumiyyətlə, birlikdə ən müasir istehsal texnologiyasına əsaslanaraq ayrı-ayrı müəssisə və sexlərində 40 adda neft kimya məhsulları istehsal olunur.

Məlum olduğu kimi, neft kimya müəssisələri əsasən Abşeron sənaye qovşağında, xüsusən Sumqayıt şəhərində cəmləşmişdir. Son illərdə onun coğrafiyası respublikanın qərb rayonlarına doğru genişlənməyə başlamışdır. 1967-ci ildə Mingəçevir şəhərində şüxə lifi və texniki rezin məmulatları istehsal edən neft

kimya müəssisələri yaradılmışdır. 1971-ci ildən isə Salyan şəhərində plastik kütlə əsasında onun emalı sənayesi fəaliyyət göstərir. Hər iki sənaye mərkəzləri xammalları Sumqayıtin neft kimya müəssisələrindən alır.

Qeyd etmək lazımdır ki, neft kimya kompleksinin yalnız sintetik liflər istehsalı Azərbaycanda hələlik yaradılmamışdır. Ancaq neft kimyanın bu lazımlı sahəsinin yaradılması zəruridir. Onu da göstərmək lazımdır ki, Sumqayıt neft kimya müəssisələrinin istehsal texnologiyasını təkmilləşdirmək və onları yenidən qurmaq üçün bir çox xarici ölkələrin, o cümlədən Çin mütəxəssislərinin iştirakı ilə müqavilə bağlanılmışdır. Məlum olduğu kimi, Çin neft kimya sənayesinin inkişafına görə dönyanın en qabaqcıl ölkələrindən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sumqayıt kimya müəssisələri məlum səbəblər, birinci növbədə ittifaqın ayrı-ayrı xammal bazarları ilə integrasiyanın pozulması nəticəsində 90-ci illərdən beri öz istehsalını xeyli azaltmış, bəziləri isə tamamilə dayandırılmışdır.

Respublikanın ekoloji mühitinin korlanmasında kimya və neft kimya kompleksi az rol oynamır. Bu müəssisələrin istehsalat tullantıları, xüsusilə zəhərli qaz və tüstüleri ətraf mühitə, canlı və bitki aləminə, on nəhayət isə insanların sağlamlığına çox böyük mənfi təsir göstərir. Hər şeydən əvvəl bunlara səbəb respublikanın kimya və neft kimya müəssisələrində istehsalat texnologiyasındaki qüsurlar, avadanlıqların korroziyaya uğrayaraq vaxtından əvvəl sıradan çıxması, istehsalat texnologiyasına düzgün riayət edilməməsi, təhlükəsizlik qaydalarının pozulması və s. ilə izah olunur.

TİKİNTİ MATERİALLARI SƏNAYESİ

Tikinti sənayesi respublika ərazi-istehsal kompleksinin bütün həlqələri ilə sıxı surətdə bağlı olmaqla, onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində müstəsna rol oynayır. Respublikanın mülki, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyatı, tikinti materialları sənayesinin həcminin artırılmasını və onlardan səmərəli istifadə olunmasını tələb edir.

Azərbaycanda tikinti kompleksi özünün çoxsaheli tərkibilə fərqlənir. Burada sement, dəmir-beton konstruksiyaları və hissələri, şifer, asbestos-sement boruları, istilik izolyasiyası, pəncərə və tikinti şüşəsi, hörgü daşı, polimer-tikinti materialları və s. istehsalları yerli xammal bazasına əsaslanmış və artıq müstəqil ixtisaslaşdırılmış sahələrə çevrilmişdir.

Azərbaycan ərazisində zəngin və rəngarəng təbii tikinti materiallarının olmasına baxmayaraq, Çar Rusiyası dövründə onlardan səmərəli istifadə olunmurdu. O zamanlar tikinti sənayesi xırda kərpic və keramit zavodlarından, heç bir mexaniki üsuldan istifadə olunmayan daş karxalalarından və əhəng istehsal edən kiçik müəssisələrdən ibarət idi. Hazırda Azərbaycanda xeyli inkişaf etmiş tikinti materialları və kənardan gətirilən xammalın bazasında meşə emalı sənayesi inkişaf etmişdir. Respublikanın xalq təsərrüfatı kompleksinin bütün sahələri inkişaf etdikcə tikinti materiallarına olan tələbat da artır. Tikinti materialları sənayesi xalq təsərrüfatının digər sahələrini müxtəlif tikinti materialları və texnoloji xammallarla (sement, əhəng, kips, kərpic, keramit, beton, dəmir-beton, saxsı məmulatları, şifer və s.) müntəzəm olaraq təchiz edir.

Azərbaycanın ərazisi qeyri-filiz materialları-gil, qum, tuf, qaja, mergel, çınqlı, təbii daş, mərmər və s. ehtiyatlarla zəngindir. Bunlardan qiymətli tikinti materialı kimi hörgü daşı ehtiyatlarının

respublika ərazisində zənginliyi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təkcə Abşeron yarımadası rayonunda hörgü daşının ehtiyatı 400 mln. m³ hesablanmışdır. Abşeronda Qaradağ, Duvanni, Güzdək, Zirə, Maştəğa və s. kimi mexanikləşdirilmiş iri daş karxanaları yaradılmışdır. Bunlardan əlavə, respublikanın bir çox rayonlarında da mexanikləşdirilmiş daş karxanaları mövcuddur. Bunlara misal olaraq Qazax rayonunda Daşsalahlı, Şəmkir rayonunda Zəyəm, Ağdam rayonunda Şahbulaq və s. karxanaları göstərmək olar.

Tikinti materialları arasında mərmər qiymətli və bəzək materialları kimi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Daşkəsəndə, Naxçıvan MR-də, Qarabağ zonasında və s. mərmər ehtiyatları vardır. Bakı mərmər emalı zavodunda mərmər üzvlükler, bəzək plitələri və s. materiallar hazırlanır.

Yerli xammal əsasında Qaradağda, Gencədə, Şəmkirdə, Yevlaxda, Qazaxda, Lənkəranda, Masallıda, Şəkidə, Haçıqabulda və s. rayon mərkəzlərində əhəng istehsal edən müssisələr fəaliyət göstərir. Respublikadakı bir çox çayların subasarlarında və terrassalarında qum, çinqıldaş ehtiyatlarının bazasında tikinti materiallarını emal edən mexanikləşdirilmiş müəssisələr vardır. Bunlara misal olaraq Mingəçevir, Poylu, Bəhrəmtəpə, Gilgilçay, Akstafaçay, Vəlvələçay və s. göstərmək olar.

Tikinti materialları istehsalında bərkidici material kimi sementin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Sement istehsalı üçün respublika ərazisində zəngin təbii əhəng, gil, mergel və s. ehtiyatlar mövcuddur.

1952-ci ildə yerli xammalın bazasında illik istehsal gücü 1,2 mln. t. sement istehsal edən Qaradağ sement zavodu istifadəyə verilmişdir. Müstəqilliyimiz dövründə zavod yenidən qurulmuş və özəlləşdirilmişdir. Hazırda zavodda yüksək markalı sement istehsal olunur.

Tovuz şəhərində yerli xammal əsasında rəngli sement istehsal edən zavod rentabelli işləmədiyindən 1980-ci ildə tamamilə öz fəaliyyətini dayandırmışdır. Bu zavod ildə 30-35 min t. müxtəlif rəngli sement istehsal edirdi. Burada istehsal olunan qiymətli rəngli sementin 90%-ə qədiri keçmiş ittifaqın bir çox rayonlarına da göndərilirdi.

Hazırda respublikada sementə olan tələbat çox yüksəkdir. Çünkü çox böyük tikinti işləri gedir. Ona görə də Rusiyadan, Türkiyədən, İrandan və s. ölkələrdən respublikamıza ildə xeyli miqdarda sement gətirilir. Respublikamızda yeganə müəssisə olan Qaradağ sement zavodu tələbatımızın yalnız 60-70%-ni tömin edir. Azərbayçanda yeni sement zavodlarının tikilmesi üçün zəngin xammal ehtiyatları vardır. İran və Türkiyənin köməkliyi ilə Naxçıvanda və Şəmkir rayonu ərazisində sement zavodlarının tikilmesi nəzərdə tutulmuşdur. Gəncə alüminum oksidi zavodunun sexlərində birində tullantılar əsasında sement istehsal edilməsi üçün yeni texnologiya işlənilib hazırlanmışdır. Buraya xammalın bir hissesinin Rostov-Don vilayətindən də gətirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Tikintidə kərpic və keramit istehsalı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yerli xammallardan istifadə etməklə Azərbaycanın bir çox şəhər və rayon mərkəzlərində bu məhsulları istehsal edən zavodlar fəaliyyət göstərir. Belə müəssisələrin sayı ildən-ilə artırılır.

Kənardan gətirilən kvars qumu (Dağıstan MR və Rostov-Don vilayətindən) əsasında Azərbaycanda şüşə istehsalı yaradılmışdır. O zamanlar Zaqafqaziyada en böyük pəncərə şüşəsi istehsal edən zavod 1935-ci ildə Bakıda tikilib istifadəyə verilmişdir. Hazırda respublikada tikinti və pəncərə şüşələri istehsal edən en böyük müəssisə Sumqayıt şəhərində fəaliyyət göstərir. Zavod 1966-ci ildə tikilmişdir. Zavodda ilde milyonlarla

kv.m müxtəlif çeşidli tikinti, texniki və pəncərə şüseləri istehsal edilir. Keçmiş ittifaqda ilk dəfə olaraq Bakıda boyalı (rəngli), istilik və soyuq keçirməyən şüşə-kərpic istehsal edən müəssisə fəaliyyətə başlamışdır. Bu şüşə-kərpiç materiallardan binaların arakəsmələrində və bir çox sahələrdə tətbiq olunur. Naxçıvan şüşə qablar zavodunda əsasən, şüşə taralar istehsal edilir. Bakıda da şüşə qablar istehsal edən sexlər yaradılmışdır.

Sumqayıt şəhərindəki polimer tikinti materialları kombinatında linelium istehsalı həyata keçirilir.

Tikinti materialları sənayesi materialtutumlu sahə olduğu üçün yerli xammallardan istifadə etməklə müəssisələr adətən istehlak rayonlarında və yaxud da ona yaxın yerlərdə yerləşdirilir. Belə materialtutumlu sahələrdən biri də dəmir-beton və iri panelli evtikmə kombinatlarının istehsal etdiyi məmulatlardır. Respublikada 90-a yaxın dəmir-beton məmulatları və hissələri istehsal edən zavodlar fəaliyyət göstərir. Bunların 60%-i yalnız Bakı-Sumqayıt sənaye qovşağının ərazisindədir. İri panelli evtikmə kombinatları Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Mingəçevirdə, Əli Bayramlıda və digər iri sənaye mərkəzlərində yerləşdirilmişdir. Hazırda binaların tikintisində yeni texnologiyadan istifadə olunması nəticəsində bu müəssisələr öz ehemiyətini itirmişdir.

Bakı asbestsement və saxsı qablar kombinatında şiferlər, keramit pilitlər (kafel), santexnika avadanlıqları və s. kimi məmulatlar istehsal olunur. Bakı Məşət Kimyası İstehsalat Birliyindəki müəssisələrdə yağılı boyalar, lək emalı və s. istehsal edilir.

Respublikanın tikinti kompleksində meşə materialları da mühüm ehemiyətə malikdir. Azərbaycanda meşə fondu respublika ərazisinin cəmi 11%-ə qədərini təşkil edir. Bu meşələrin 95%-i Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Talyş dağlıq ərazilərdə, 5%-i isə düzənlik və çay dərələrində çəmləşmişdir.

Ən mühüm tikinti materialları istehsalı

İllər	Sement (min ton)	Quraşdırma beton konst- ruksiyası (min m ³)	Divar ma- terialları (min ədəd)	Asbest-se- ment (min şərti təbəqə)	Pəncərə şüşəsi (min m ²)
1990	990,0	1312,3	1317,0	66,0	5,3
1994	466,9	299,9	498,0	14,0	0,5
1995	195,9	90,5	161,0	8,0	0,5
1996	223,1	113,4	117,0	14,4	0,5
1997	314,7	47,1	82,8	14,4	0,6
1998	201,0	50,3	102,7	13,7	0,6
1999	171,4	42,1	94,7	6,4	0,4
2004	1300,0	-	-	-	-

Azərbaycan meşələrindən tikinti materialları kimi çox az miqdarda istifadə olunur. Ağac materialları respublikamıza əsasən Rusiyadan gətirilir. Azərbaycanda ağaç emalı sənayesinin ən mühüm mərkəzi Xəzər dənizi sahilindəki Ələt limanında yerləşmişdir. Bakıda, Sumqayıtda, Gencədə, Mingəçevirdə, Naxçıvanda və s. şəhərlərdə iri ağaç emalı müəssisələri vardır. Mebel istehsalının əsas mərkəzləri: Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Xankəndi, Zaqatala, Lənkəran və s. Balakən rayonu mərkəzində yerli ağaç materiallarından parket istehsalı həyata keçirilir. H.Z.Tağıyev qəsəbəsində balıqçılıq təsərrüfatı üçün çelləklər və s. istehsal edən zavod mövcuddur.

YÜNGÜL SƏNAYE

Azərbaycanın istehlak malları istehsalında yüngül sənaye sahələri əsas yer tutur. Respublikada yüngül sənayenin inkişafı

üçün xammal ehtiyatları bunlardır: pambıq lifi, yun, ipək lifi, heyvan xəzdəriləri, elecə də neft kimyanın istehsal etdiyi sünə gön-dəri, rezin məmulatları və s.

Azərbaycanda yüngül sənayenin inkişafı hələ inqilabdan əvvəlki illərə təsadüf etmişdir. O zamanlar Azərbaycanın yüngül sənayesinin əsasını kiçik pambıq təmizləmə, ipəksarma, gön-dəri ayaqqabı və toxuçuluq təşkil edirdi. Keçən əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanda yüngül sənaye intensiv inkişaf etməyə başlamışdır. Hazırda yüngül sənaye respublikanın xalq təsərrüfatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Respublikamızın yüngül sənayesində toxuculuq mühüm yer tutur. Yüngül sənaye üzrə ümumi məhsul istehsalının 75%-ndən çoxu toxuçuğuğun payına düşür.

Toxuculuq sənayesi pambıq parça, yun parça, ipək parça və xalça toxuçuluğu üzrə ixtisaslaşdırılmışdır.

Bakı toxuçuluq kombinatı respublikanın yüngül sənayesində ən böyük müəssisələrdən biridir. Əsası hələ 1897-ci ildə H.Z.Tağıyev tərəfindən qoyulmuş bu pambıq parça toxuyan fabrika tam gücü ilə 1909-cu ildən istifadəyə verilmişdir. Əyrici, toxuçu və boyaq-naxış fabrikalarını özündə birləşdirən indiki bu kombinatda müxtəlif çeşidli pambıq parçalar istehsal olunur.

Respublikada pambıq parça toxuyan ikinci müəssisə 1927-ci ildə Gəncə şəhərində tikilib istifadəyə verilmişdir. Müəssisənin xammal bazasını yerli pambıq təmizləmə zavodunun (1925-ci ildə tikilmişdir) istehsal etdiyi pambıq lifi təşkil edir.

Mingəçevir 50-ci illərdə respublikamızın üçüncü pambıq parça toxuculuğunu mərkəzinə çevrildi. Özünün pambıq parça istehsalına görə Mingəçevir kombinatı Bakı kombinatından sonra ikinci yeri tutur.

Pambıq parça toxuçuğu müəssisələrini yerli xammalla müntəzəm olaraq təchiz etmək üçün respublikada 19 pambıqtə-

mızləmə zavodları fəaliyyət göstərir. Bərdədə (2 müəssisə), Gəncədə, Əli Bayramlıda, Ücarda, Yevlaxda, Kürdəmirdə, Sabirabadda, Ləkide (Ağdaş), Sarıcalıda (Saatlı) və digər rayon mərkəzlərində mexanikləşdirilmiş iri pambıqtəmizləmə zavodları mövcuddur. Hazırda pambıqtəmizləmə zavodları tamamile özəl-ləşdirilmişdir.

Azərbayçanda yun parça toxuçuluğunun inkişafı 1925-ci ildə Gəncə şəhərində tikilib istifadəyə verilmiş mahud fabrikası ilə bağlı olmuşdur. 1964-cü ildən bu fabrika xalça-mahud kombinatına çevrilmiş və hazırda müxtəlif çeşidli xalça və xalça memurları ilə yanaşı, həm də yun parça istehsal edir.

Bakı kamvol-mahud istehsalat birliyi 1975-ci ildə yaradılmışdır. Bakıdakı kamvol və zərif mahud kombinatlarını özündə birləşdirən bu birləşmiş tərəfindən müxtəlif növ yun parça istehsalı həyata keçirilir.

Sumqayıt şəhərində 60-ci illerdə respublikada üçüncü yun parça toxuçuğu müəssisəsi yaradılmışdır. Respublikada yun parça istehsalının 70%-i Bakı, 20%-i Gəncə və 10%-i Sumqayıt müəssisələrinin payına düşür.

1978-ci ildən istifadəyə verilmiş Yevlax yunun ilkin emalı fabrikası respublikanın yun parça toxuçuğu müəssisələrini xammalla təchiz edirdi. Fabrikada ildə 10-15 min t yun yuyulur, çeşidlənir və istehlaka göndərilirdi. Hazırda müəssisə öz fəaliyyətini dayandırmışdır.

Azərbaycanda ipək parça toxuçuğunun əsası hələ inqilabdan əvvəl qoyulmuşdur. Azərbaycan dünyanın qədim ipəkçilik ölkələrindən biri olmuşdur. O zamanlar baramaaçma əməliyyatı və ipək parça toxuçuğu kustar xarakter daşıyırı.

Şəki ipək istehsalat birliyi şəhərin bütün ipək müəssisələrini özündə birləşdirərək 1975-ci ildən iri həcmli birliyə çevrilmişdir. Müəssisənin yaranma tarixi XIX əsrin axırlarına təsadüf edir. İlk

dəfə olaraq 1863-cü ildə Şəkidə dünyanın ən böyük baramaaçma fabrikalarından biri tikilib istifadəyə verilmişdir. 1931-cü ildə fabrika genişləndirilmiş, yenidən qurulmuş və ipək kombinatına çevrilmişdir. 1954-cü ildə Şəkidə boyaq-bəzək istehsalatı, 1968-ci ildə iri toxuculuq sexi, 1982-ci ildən isə boyaq-bəzək fabrikası işə düşmüşdür. Şəki ipək istehsalat birliyi MDB-də ən böyük ipək kombinatlarından biri hesab olunur. Respublika üzrə ipək parçanın hazırda 90%-i bu kombinatda toxunulur. Xammal çatışmamazlığı üzündən Şəki kombinatı Özbəkistandan ilde 400-500 m barama alır.

Ordubad şəhərindəki baramaaçma fabrikası 1883-cü ildən istifadəyə verilmişdir. 1970-ci ildən fabrikada toxuçu sexi də işə düşmüşdür. Fabrikada baramadan xam ipək sap və cod ipək parça istehsal olunur. Burada istehsal olunan ipək sapın xeyli hissəsi Şəki ipək istehsalat birliyine, bir hissəsi isə xaricə ixrac edilir.

Qarabağ ipək kombinatı baramaaçma və ipək parça toxuğunu üzrə ixtisaslaşdırılmış və 1955-ci ildə Xankendinde yaradılmışdır. Burada 1928-ci ildən ilk baramaaçma əməliyyatına, 1934-cü ildən isə ipək parça toxuğuna başlanılmışdır. 1988-ci ilin axırlarından məlum səbəblər üzündən müəssisə Azərbaycanın himayəsindən müvəqqəti olaraq kenar olmuşdur.

Respublikada trikotaj sənayesi də inkişaf etmişdir. N.Nərimanov adına Bakı istehsalat trikotaj birliyi respublikanın ən böyük sənaye müəssisələrindəndir. 1975-ci ildən yaradılmış bu birlikdə müxtəlif çeşidli çorablar, trikotaj və alt trikotaj məmulatları istehsal olunur. Birliyin tərkibinə corab-trikotaj kombinatı, tikiş-trikotaj fabriki, alt-trikotaj paltarı sexi daxildir. Birliyin baş müəssisəsi olan corab-trikotaj fabrikası hələ 1927-ci ildə yaradılmış, 1939-cu ildən isə kombinat adlandırılmışdır. Trikotaj sənayesi Sumqayıt, Gəncə, Naxçıvan, Şəki, Lənkəran və s. kimi şəhərlərdə də inkişaf etdirilmişdir.

Azərbaycanın demək olar ki, bütün şəhər, qəsebə və rayon mərkəzlərində tikiş sənayesi yaradılmışdır. Belə tədbirin görülməsi sayesində yerli ucuz qadın əməyindən səmərəli istifadə olunmasına əlverişli imkan yaranmışdır. Respublikada ən böyük tikiş fabrikaları Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Naxçıvan, Şəki, Göycay, Bərdə və s. şəhərlərde cəmləşmişdir.

Toxuçuluğun ən mühüm sahələrindən biri də xalça və xalça məmulatları istehsalıdır. Azərbaycan dünyanın qədim xalçaçılıq sənətinə yiylənən ölkələrindən biri hesab olunur. Keçmişdə əl əməyinə əsaslanan xalça toxuçuluğu kustar xarakteri daşıyırıdı. Hazırda Gəncədə, Hacıqabulda, Akstafada, Qazaxda, Qusarda, Qubada, Dəvəçidə, Lahicda, (İsmayıllı), Naxçıvanda və s. şəhər və rayonlarda xalça və xalça məmulatları toxuyan mexanikləşdirilmiş fabrikalar və emalatxanalar fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda toxunulan «Xalı», «Çiçi», «Sumax», «Zili», «Şirvan», «Lahic», «Qumaşxalça», «Qarabağ» və s. kimi yüksək keyfiyyətli və müxtəlif çeşidli xalçalarımız dünya bazarlarında çox böyük şöhrət qazanmışdır.

Yüngül sənayenin mühüm sahələrindən biri də gön-dəri ayaqqabı və xəz-dəri sənayesidir. İnqlabdan əvvəl Bakıda gön-dəri zavodu, Şəkidə, Qazaxda, Göyçayda, Şamaxıda, Qubada, Salyanda, Lenkeranda və Gəncədə isə gön-dəri emalatxanaları mövcud idi. Bunların əsasında Azərbaycanda kustar şəklində kiçik ayaqqabı müəssisələri yaradılmışdır. Hazırda Bakı, Əli Bayramlı və başqa şəhərlərdə gön-dəri ayaqqabı və xəz-dəri sənayesinin əsas mərkəzləridir. Bakı gön-dəri istehsalat birliyi respublikanın ən böyük gön-dəri emal edən müəssisəsidir. 1972-ci ildə yaradılmış bu birliyin tərkibinə Bakı gön-dəri, Bakı 1 №-li xrom-dəri və xam gön-dəri zavodları daxildir. Müəssisədə təbii gönü-dəri, ayaqqabı allığı və üzlük xrom-dəri istehsal olunur. Xrom-dəridən ayaqqabı astarları, qalantereya məmulatları və s.

hazırlanır. Gön-dəri xammalının əsasında 1932-ci ildə Bakıda iri ayaqqabı fabrikası tikilib istifadəyə verilmişdir. 1941-ci ildə Rostov-Don şəhərində Bakıya göçürülmüş müəssisənin bazasında respublikada ikinci iri ayaqqabı fabriki yaradıldı.

1973-cü ildə Bakı ayaqqabı istehsalat birliyi yaradılmışdır. Birlikdə lak və xromdan müxtəlif modelli və çəsidi qadın və kişi ayaqqabılı istehsalı həyata keçirilir. Birlik Bakıdakı 4 və 5 №-li ayaqqabı fabriklarını özündə birləşdirmişdir. Birliyin baş müəssisəsi olan 5 №-li ayaqqabı fabrikası 1960-ci ildən işe düşmüşdür. Bu fabrika 1971-ci ildən 3 №-li ayaqqabı fabrikası ilə birləşdirilmişdir.

Respublikada yeganə gön-dəri qalantereya fabrikası Bakıda yerləşir. Burada döşəmə məmulatları, qadın çantaları, portfellər, idman ləvazimatları və s. istehsal olunur. Əli Bayramlı şəhərində süni dəri emalı zavodu fəaliyyət göstərir.

Bakı «Azxəzderşuba» fabrikasında qoyun dərisindən və sintetik süni xəz-dəridən qadın paltoları, papaqları, qadın şubaları (kürkləri) və s. məmulatlar istehsal olunur.

Bakı oyunçaqlar, Şuşa şərq musiqi aletləri, Bakı suvenir fabrikası və s. müəssisələr də yüngül sənayeyə daxildir. Masallıda, Şamaxıda, Zaqatalada, Gəncədə və başqa şəhərlərdə müxtəlif çəsidi suvenir əşyaları istehsal edən müəssisələr vardır. Bakı, məişət malları zavodunda divar kağızları, salfetkalar və başqa əşyalar istehsal olunur. Bakı saxsı qablar və Gəncə çini qablar zavodlarında müxtəlif çəsidi nimçələr, nəlbəkilər, dəm çaynikləri, kasalar, piyalələr, boşqablar və s. istehsal edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azerbaycanda yüngül sənayenin istehsal etdiyi istehlak mallarına olan tələbatı heç də tam şəkildə ödənilmir. Halbuki, yüngül sənayenin bütün sahələrini inkişaf etdirmək və tələbatı ödəmək üçün respublikamızda lazımı qədər xammal bazaları və digər potensial imkanlar vardır.

YEYİNTİ SƏNA YESİ

Yeyinti sənayesi Azərbaycanın nisbətən qədim sənaye sahələrindəndir. Hələ keçmişdə əhalinin yeyinti məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində yeyinti məhsulları istehsalı mühüm rol oynayır. Lakin maddi-texnikanın aşağı səviyyədə olması sənayenin bu sahəsinin intensiv inkişafını ləngidirdi.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında yeyinti sənayesinin demək olar ki, bütün sahələri inkişaf etmişdir. Yeyinti sənayenin inkişafı üçün respublikada kənd təsərrüfatı məhsulları xammal kimi böyük rol oynayır. Yeyinti sənayesinin çizi miqdarda xammalı bir çox xarici ölkələrdən gətirilir. Respublikanın yeyinti sənayesi özünün çoxsahəliliyi ilə xarakterizə olunur.

Çörəkbışırma və qənnadı məhsulları istehsalı respublikanın yeyinti sənayesinin əsasını təşkil edir. Çörəkbışırma və qənnadı sənayesi üçün əsas xammal bazasını dənli bitkiler və meyve-tərəvəz məhsulları təşkil edir. Respublikada çörək və çörək məmməlatlarına tələbatın çox olması ilə əlaqədar olaraq yerli dənli bitkiler istehsalı onun yalnız bir hissəsini xammal kimi ödəyə bilir. Respublikada ildə orta hesabla 1,5-1,9 mln. t-na qədər dənli bitkier istehsal edilir. Tələbat isə ildə təqribən 3 mln. t-dan artıqdır. Dənli bitkilərdən bugda çörəkbışırma mədə en mühüm xammaldır. Respublikada bugdaya illik tələbat 1,5-1,7 mln. t hesablanmışdır. Respublikamız Türkiyəden, Qazaxistandan və başqa ölkələrdən də bugda və un məhsulları alır.

Hazırda Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Kürdəmirdə, Dəvəçi də, Yevlaxda və s. şəhərlərdə iri elevatorlar və mexanikləşdirilmiş unüyütmə dəyirmanları, çörəkbışırma kombinatları fealiyyət göstərir. 1929-cu ildən fealiyyətde olan Baki makoron fabrikası 80-ci illərdə Mərdəkana köçürülmüş və istehsal texnologiyası xeyli təkmilləşdirilmişdir.

Qənnadı və müxtəlif şirniyyat istehsal edən iri müəssisələr əsasən Bakıda, Gəncədə, Sumqayıtda, Mingəçevirdə, Şəkide, Naxçıvanda, Qazaxda, Çəlilbadda və s. şəhərlərdə cəmləşmişdir. Baxmayaraq ki, qənnadı istehsalı üçün Azərbaycanda zəngin xammal ehtiyatı (meyvə və onların şirələri) vardır, lakin çox təəssüf ki, yeyinti sənayenin bu sahəsinin istehsalı dünya standartlarına hələlik uyğunlaşdırılmışdır.

Azərbaycanın bir çox rayon şəhərlərində milli ənənəyə xas olan müxtəlif çür şirniyyat məhsulları - Azərbaycan paxlavası, halva, şəkerbora və s. kimi yeyinti sənayenin bir çox məmulatları istehsal olunur.

Ət-sud məhsulları istehsalı üçün xammalın azlığı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda bu sahə nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Lakin bununla belə əhalinin ət və süd məhsullarına olan tələbatını qismən də olsa ödəmək üçün Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Mingəçevirdə, İmişlidə, Şəkide və s. şəhərlərdə iri ət kombinatları vardır. Süd və süd məhsulları istehsalı üzrə Azərbaycanda Bakı, Bərdə, Gəncə, Mingəçevir, İsmayıllı və s. şəhər və rayonlar fərqlənirlər.

Tərəvəzçiliyin və meyvəciliyin inkişafı ilə əlaqədar olaraq respublikada konserv sənayesi yaxşı inkişaf etmişdir. Müxtəlif çeşidli konservlər və şirələr istehsal edən müəssisələr əsasən xammal bazalarına və istehlak rayonlarına yaxın yerlərdə yerləşdirilmişdir. Konserv sənayesinin ən mühüm mərkəzləri Quba, Ordubad, Nic (Qəbələ rayonu), Xaçmaz, Lənkəran, Zaqatala, Uçar, Göyçay və s. şəhərlər hesab edilir. Zaqatala şəhərində keçmiş ittifaqda yeganə olan fındıqtəmizləmə zavodu fəaliyyət göstərir. Azərbaycan konservləri və fındıq məhsulları dönyanın bir çox ölkələrinə də ixrac edilir. Balıq konservləri müəssisələri Bankə (Neftçala rayonu), Nərimanabad (Lənkəran rayonu), Mingəçevir, Xudat, Hövşən və s. yerləşdirilmişdir. Lakin çox təəssüf ki, Xəzər

dənizi sahilində və Kür çayı hövzəsində yerləşdiyinə baxmayaraq Azərbaycanın balıq və balıq mehsullarına, xüsusən də balıq kürüsünə olan tələbatları tam ödənilmir. Xəzərin qiymətli balıqları və qara kürüsü bir çox xarici ölkələrə ixrac olunur.

Azərbayçanda tütinçülüyün inkişafı ilə əlaqədar olaraq tutun fermentasiyası və siqaret istehsalı sənayesi də yaradılmışdır. Şəkidə, Balakəndə, Zaqatalada, Qəbələdə, Yevlaxda, Naxçıvanda və s. tütin fermentasiya zavodları mövcuddur. Bakı Tütün Kombinatı Fransanın «COPEKC» şirkəti tərəfindən yenidən qurulmuş və onun modeləşdirilməsinə 50 mln. ABŞ dolları xərc-lənmişdir. Kombinat müxtəlif çeşidli siqaretlər istehsal edir.

Yeyinti sənayesinin Respublikamız üçün mühüm sahələrindən biri də çay çekme-bükme sənayesidir. Lənkəranda, Məsallıda, Boradigahda, Avrorada (Lənkəran), Astarada və Zaqatalada ilkin çay yarpağını emal edən fabrikalar fəaliyyət göstərir. Bakıda respublikanın ən böyük çaydoldurma fabrikası mövcuddur. Lənkəran şəhərində də çay çekme-bükme fabrikası vardır. Respublikada çaya olan tələbatı ödəmək üçün onun plantasiyalarının sahəsini artırmaq və bərpa etmək lazımdır.

Yeyinti sənayesində yağı-piy istehsalı da özünəməxsus yer tutur. Yağı-piy sənayesi əsas etibarilə pambıq çiyidinin əsasında yaradılmışdır. Gəncədə və Əli Bayramlıda yağı-piy zavodları vardır. Bu zavodlarda pambıq yağı, mal-qara üçün jmix və s. kimi mehsullar istehsal edilir. Bakıda getirilmə xammal əsasında (salomosa) marqarin zavodu fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda şərabçılığın əsas mərkəzləri Bakı, Gəncə, Şəmkir, Xanlar, Naxçıvan, Kürdəmir, Şamaxı və s. hesab olunur.

Azərbaycanda pivəbişirmə sənayesi hələ inqilabdan əvvəl də mövcud idi. Hazırda Bakıda (Xirdalan) respublikanın ən iri pivə zavodu yerləşir. Zavod 1970-ci ildə tikilib istifadəyə verilmişdir. Yevlaxda, Salyanda, Xaçmazda, Babək rayonunda və

s. pivə zavodları fealiyyət göstərir.

Yeyinti sənayesinin mühüm sahələrindən biri də mineral sudoldurma sənayesidir. 1949-cu ildə respublikada ilk dəfə olaraq «Badamlı» zavodu işə düşmüştür. 1955-ci ildə respublikada 2-ci mineral sudoldurma zavodu- «İstisu» (Kəlbəcər), 1976-ci ildə isə «Sirab» zavodları işə düşmüştür. 80-ci illərdə Şahbuz rayonunda daha bir mineral sudoldurma zavodu (Vayxır) işə düşmüştür. Respublika ərazisində zəngin süfrə və müalicə suları vardır. Son illərdə süfrə sularının istehsalına (şollar, dübrar və s. sular) çox böyük diqqət yetirilir. Lakin təbii mineral suların doldurulması («Badamlı», «Sirab», «Vayxır») müəyyən səbəblər üzündən hələlik lazımı seviyyədə fəaliyyət göstərmir. Kəlbəcərdəki «İstisu» müəssisəsi isə erməni qəsbkarları tərəfindən zəbt edilmişdir.

Yeyinti sənayesinde Naxçıvan yaxınlığında Nehrəm və Duzdağ mədənlerindən daş duz ehtiyatlarının əhəmiyyəti böyükdür. Burada sənaye əhəmiyyəti daş duzun ehtiyatı 400 mln.t-dan artıqdır. Bu duzdan heyvandarlıqda geniş istifadə olunur. Lakin yeyinti üçün onun emalı sənayesi hələlik yaradılmışdır. Burada duzun bazasında müalicə ocağı yaradılmışdır.

AQRAR-SƏNA YE KOMPLEKSİ

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafında sənaye kompleksinden sonra aqrar-sənaye kompleksi ikinci yerde durur. Respublikanın müstəqilliyi şəraitində aqrar-sənayenin də yeni əsaslarla inkişaf etdirilmesi və idarə olunması tələb olunur. Aqrar-sənaye kompleksi respublika iqtisadiyyatının başqa sahələri ilə dialektik əlaqədə olan mürekkeb bir orqanizmdir. Əhalinin ərzaq məhsulları ilə, emal sənayeni isə xammalla təmin olunmasında aqrar-sənaye kompleksi müstəsna rol oynayır.

Aqrar-sənayenin ən mühüm sahəsi əkinçilikdir. Əkinçiliyin

inkişafi üçün isə əsas amil torpaqdır. Müstəqillik şəraitində torpağın əsl sahibinə-kəndlilərə qaytarılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İndi torpaq sahibkarları tərəfindən kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahəleri üzrə kəndli (fermer) təsərrüfatları yaradılır. 2001-ci ildə respublikanın kənd təsərrüfatında 34,2 min kəndli (fermer) təsərrüfatı fəaliyyət göstərmişdir. Bu təsərrüfatlarda 116,1 min işçi çalışır. Kəndli (fermer) təsərrüfatlarının sayına görə Zaqatala (23918), Masallı (7005), Xaçmaz (734), Bileşuvar (304), Salyan (271), Qobustan (119), Xızı (118), Hacıqabul (110), Bərdə (100) və s. rayonlar fərqlənmişlər.

2001-ci ilin məlumatına görə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı üzrə ümumi gəlirin 56%-n bitkiçilikdən, 44%-i isə heyvandarlıqdan əldə edilmişdir.

TORPAQ FONDU VƏ ONUN İSTİFADƏSİNİN VƏZİYYƏTİ

Torpaq kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafi üçün ən mühüm vasitədir. Ona görə də torpağın quruluşunu, ehtiyatını öyrənməklə ondan səmərəli istifadə etmək və mühafizəsinə diqqət yetirmək tələb olunur. Azərbaycan torpaqları özünün yüksək məhsuldarlığı ilə fərqlənir. Ərazidə yüksək dağ-çəmən torpaq tipindən yarımsəhra, rütubətli subtropik və s. xarakterli torpaq tiplərinə rast gəlinir.

Azərbaycanın ümumi torpaq fondu 8,6 mln. hektardır ki, bunun da 4,7 mln. hektarı və yaxud 55%-ə qədəri kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqlar hesab edilir. Respublikada əkin altında olan torpaqların sahəsi 1,7 mln. hektar təşkil edir.

2003-cü ilde əkin sahəsinin çoxluğuna görə Sabirabad (52,8 min hek.), Cəlilabad (51,4), Bərdə (50,7), Şəki (44,7), Kürdəmir (44,5), Saatlı (44,6), Neftçala (41,2) və s. rayonlar fərqlənmişlər.

Azərbaycanın torpaq fondu özünün təyinatlılığını və istifadə

olunması xüsusiyyətlərinə görə 6 kateqoriyaya ayrılır: 1. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar; 2. Sənaye, nəqliyyat, qoruqlar və s. kimi qeyri-kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar; 3. Yaşayış məntəqələri təyinatlı torpaqlar; 4. Dövlət meşə fondu təyinatlı torpaqlar; 5. Bu və ya digər istifadəçilər tərəfindən daimi istifadə olunmayan dövlət ehtiyat torpaqları; 6. Dövlət su fondu torpaqları.

1. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar əvvəllərdə kolxoz, sovxozi və digər kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən istifadə olunurdu. Hazırda özelleşdirmə ilə əlaqədar olaraq torpaqlar fermər (kəndlə) və sahibkarlar tərəfindən becərilir. Torpaqlar əsasən bələdiyyələr tərəfindən paylanılır. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların sahəsi 4 mln. hektardan artıqdır ki, bu da ümumi torpaq fondunun 50%-dən çoxunu təşkil edir. Bu torpaq sahələrində əsasən dənli bitkilər, texniki bitkilər, çoxillik ekimlər və həmçi-nin kartof, tərəvəz-bostan, yem bitkiləri, otlaq üçün istifadə olunur.

2. Sənaye, nəqliyyat, qoruqlar və s. qeyri-kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların sahəsi 467 min hektara çatır. Bunun 197 min hektarından çox hissəsi yalnız qoruqların payına düşür.

3. Yaşayış məntəqələri tərəfindən tutulmuş torpaq sahələri 57 min hektardan artıqdır. Bu torpaq sahələrində şəhər, qəsəbələr və kənd yaşayış məntəqələri salınmışdır.

4. Dövlət meşə fondu torpaqlarında meşə təsərrüfatı üçün istifadə olunan sahələr daxildir. Onun tutduğu sahə 1 mln. hektara çatır ki, bu da respublikanın ümumi torpaq fondunun 11%-ə qədərini təşkil edir.

5. Dövlət ehtiyat torpaq fondu respublikada 330 min hektara bərabərdir ki, bu da müəyyən müddətdə istifadəsiz qalır.

6. Dövlət su fondu torpaqlarının sahəsi 108 min hektara çatır. Bu torpaq sahələrinə əsasən çayların, göllərin və hidroenerji məqsədilə yaradılmış su anbarlarının altında qalan torpaqlar aid edilmişdir.

Azərbaycanın əkin sahələrindən əsasən dənli bitkilerin, pambıq, tütün, tərəvəz-bostan və yem bitkilerinin becərilməsi məqsədilə istifadə olunur. Çoxillik əkmə torpaqlarından isə əsasən üzümçülük, bağçılıq, şitilik və tut kolluqları, çay plantasiyaları və zeytin bitkilerinin yetişdirilməsi üçün istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq sahələrindən relyef, iqlim və eləcə də torpaqların quruluşundan asılı olaraq ayrı-ayrı zona və regionlarda heç də eyni bərabərdə istifadə olunmur. Məsələn, Kür-Araz zonasında ümumi torpaq fondunun 61%-dən istifadə olunduğu halda, bu göstərici Naxçıvan MR-da 27,1%, Abşeronda-32,6%, Lənkəran-Astara zonasında-38,9%, Şəki-Zaqatala zonasında-44,8%, Şamaxı-İsmayıllı zonasında-53,3%, Quba-Xaçmaz zonasında 46,9%, Gəncə-Qazax zonasında-52,1%, Qarabağ zonasında-41,8%, Kəlbəcər-Laçın zonasında isə-42,8% təşkil edir. (1990-ci il).

Azərbaycan Respublikasının torpaq fondunun tərkibi (min hektarla)

İstifadəsinə görə torpaqların bölüş-dürülməsi	1975 il	1995 il	2001 il
K/t-1 üçün yararlı torpaqlar Ondan:	4183,7	4166,6	4514,5
Əkin sahəsi	1382,3	1329,6	1613,1
Çoxillik əkmələr	272,7	345,8	176,1
Dincə qoyulmuş torpaqlar	209,9	182,1	58,8
Biçənəklər	111,3	114,7	107,9
Ötlaqlar	2207,5	2214,3	2562,4
İəjətjanı torpaqlar	105,9	106,7	250,9
Məşə sahələri	1041,5	1038,0	1037,4
K/t-da istifadə olunmayan torpaqlar	3310,5	3310,3	2834,9
Respublika üzrə cəmi torpaq sahələri	8641,5	8641,5	8641,5

Azərbaycanın torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması və strukturunun yaxşılaşdırılması bilavasitə relyef və iqlimin xüsusiyyətlərindən, eləcə də antropogen təsirdən asılıdır. Təbii şəraitdən və antropogen təsirdən asılı olaraq respublikada torpaqların bir hissəsi şoranlaşmağa, eroziyaya, bataqlaşmaya, sürüşməyə, sənaye və məişət tullantıları ilə çirkənlənməyə məruz qalmışdır. Belə torpaqları meliorasiya və rekultivasiya etmək yolu ilə yenidən yararlı hala salmaqla kənd təsərrüfatında istifadə olunmağa yönəldilir. Lakin bu tədbirlərin görülməsi üçün çox böyük miqdarda vəsaitin xərclənməsi tələb olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Abşeronun 300 min hektar torpaq sahəsindən cəmi 15 min hektardan əkinçilik üçün istifadə olunur. Yerde qalan 8,5 min hektarını isə bataqlıqlar, gölməçələr, neftlə çirkənləşmiş torpaqlar təşkil edir.

Respublikada bataqlı torpaqların ümumi sahəsi 70,5% min hektar təşkil edir. Belə torpaqlar əsasən Kür-Araz (50 min hektar), Lənkəran-Astara (9 min hektar), Şəki-Zaqatala (4,3 min hektar) və Quba-Xaçmaz (2 min hektar) zonalarında yayılmışdır. Bataqlı torpaqları qurudub istifadəyə verdikdən sonra burada tərəvəz, yem bitkiləri və s. əkməklə yüksək mehsul əldə etmək mümkündür.

Azərbaycanda əkinçiliyin əsas hissəsinin quru subtropik zona da yerləşməsi torpaqların süni suvarılmasını tələb edir. Bu məqsədə respublikada bir çox su anbarları və suvarma kanalları yaradılmışdır. Bunlardan Mingəçevir, Şəmkir, Araz, Sərsəng, Xanbulançay və s. kimi su anbarlarını; Yuxarı Şirvan, Yuxarı Qarabağ, Samur-Abşeron və s. suvarma kanallarını göstərmək olar.

Hazırda Samur çayından Samur-Abşeron kanalına paralel olaraq yeni suvarma kanalı (Xanarxi) çəkilir. Xanarxi kanalından əsasən suvarma məqsədile istifadə edilməklə, həm də içməli su menbəyi kimi Ceyranbatan su anbarına axıdılacaqdır. Vəlvələ

çayından Ceyranbatan su anbarına kanal çekilmesi də nəzərdə tutulur.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan ərazisindən axan çayların ermənilər tərəfindən qarşısının qəsdən kəsilməsi və Sərsəng su anbarının zəbt edilməsi respublikamızın cənub-qərb ərazilərində su çatışmamazlığına səbəb olur.

Azərbaycan ərazisinin suvarılan ərazilərində, xüsusən Kür-Araz ovalığında şoranlaşmış torpaqlara rast gəlinir. Respublika ərazisində şoranlaşmış torpaqların sahəsi 1,2 mln. hektar təşkil edir. Suvarılan torpaq sahələrdən təqribən 800 min hektarının meliorasiyaya ehtiyacı vardır. kollektor-drenaj şəbəkələri yaratmaqla ildə minlərlə hektar torpaq sahəsi yuyulur və əkinçilik üçün istifadəyə verilir. Torpaqların şoranlaşmaya qarşı ən mühüm tədbirlərdən biri növbəli əkin sisteminin təşkili, meşə zolaqlarının salınması və suvarmadan düzgün istifadə olunmasıdır. Növbəli əkin sisteminin tətbiqi həm də torpağın «yorulmasının» qarşısını alır və bununla da torpağın qüvvətlənməsinə səbəb olur.

Azərbaycanın torpaqlarının bir hissəsi də külek və su eroziyasına məruz qalmışdır. Belə torpaqların sahəsi təqribən 3 mln. hektardan artıqdır. Eroziyaya məruz qalan torpaq sahələri əsasən dağ və dağetoyi yamaclarda mövcuddur. Külek və su eroziyasının qarşısını almaq üçün ən yaxşı vasitə meşə-meliorativ tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Respublika ərazisində torpaqların sürüşməsi hadisələrinə rast gəlinir. Belə torpaqlar az miqdarda Abşeronda (Bayıl rayonunda), Böyük Qafqazın cənub və şimal-şərqi rayonlarında yayılmışdır. Torpaqların sürüşməsinə qarşı ən yaxşı tədbirlər yamaclara direk vurmaq, ağac əkmək və s. ibarətdir.

Torpağın qiymətliliyini nəzərə alaraq qədimdən qalan belə bir atalar sözünü yada salmaq vacibdir: «Torpağın üzerinde zehmet çekmeyənə torpaq deyr ki, mənim üstündə sağ və sol əlinə işləmədiyin üçün ömür boyu diləncilərlə birlikdə insanların qapı-

sında duracaq, başqalarının tör-töküntüsü ile dolanacaqsan»... Bu o deməkdir ki, hər bir adam torpağı düzgün əkib becərməli, onun mühafizə qeydinə qalmalı və ondan səmərelə istifadə etməlidir.

BİTKİÇİLİK

Azərbaycan xalqı hələ qədim dövrlərdən başlayaraq əkinçilik, bağçılıq və bostançılıqla məşğul olmuş və zəngin kənd təsərrüfatı medəniyyəti yaratmışlar.

Təbii-iqlim və münbüt torpaq şəraiti Azərbaycan ərazisində taxıl, pambıq, tütün, çəltik, meyvə, üzüm, çay, tərəvez və s. bitkilərin yetişdirilməsinə əlverişli imkan yaratmışdır.

Azərbaycanın əkinçiliyində dənli bitkilər mühüm yer tutur. Çörək insanların yaşayışı üçün əvəz olunmaz qida məhsuludur. Müasir dövrde hər bir ölkə acliğın qarşısını almaq məqsədilə təbii-iqlim şəraiti imkan vermediyi halda belə, özündə qismən də olsa dənli bitkilərin becərilmesine can atır.

Dənli bitkilərin ən mühüm sahəsi taxılçılıqdır. Taxılçılıq əhalinin çörək və çörək məmulatlarına tələbatının ödənilməsində və eləcə də heyvandarlıq və quşçuluğun möhkəm yem bazasının yaradılmasında çox böyük ehemmiyyət kəsb edir.

Taxıl məhsullarının istehsalına, əhalinin çörək və çörək məmulatlarına tələbatını yerli məhsullarla tam ödəmək dərəcəsinə görə gənc müstəqil Azərbaycan Respublikası hələlik geridə qalır. 2003-cü ilin məlumatına görə Azərbaycanda dənli bitkilərin əkin sahəsi 776,3 min hektardan artıq olmuş və 2 mln. t-dan artıq taxıl istehsal edilmişdir. Dənli bitkiçilikdə tekce buğda əkini sahəsi 592 min hektar və yaxud ümumi taxıl əkini sahəsinin 76%-ni təşkil edir. İstehsal olunan taxılın 1500 min t-nu buğda təşkil etmişdir. Bu qədər buğda respublika əhalisinin çorayı və çörək məmulatlarına olan tələbatını tam ödəyə bilmir. Bu səbəbdən də res-

publikamız çox çətinliklə və baha başa gələn buğdanı və yaxud buğda ununun bir hissəsini xarici ölkələrdən almalı olur.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, torpaqların özəlləşdirilməsilə əlaqədar olaraq taxıl məhsullarının hamısı sahibkar və kəndli (fermer) təsərrüfatlarının əlində cəmləşdiyindən dövlətin taxıl ehtiyatı yoxdur. Əhalinin çörək və çörək məhsulları ilə müntəzəm olaraq tam təmin etmək üçün dövlət taxıl ehtiyatının yaradılması zəruridir.

Hazırda respublikada yumşaq və bərk buğda sortları, arpa, dari, qarğıdalı, çəltik və paxlalılar yetişdirilir. Yumşaq buğdanın tərkibində 15% nişasta, 30-35% yapışqanlıq vardır. Bu sort buğda çörək bişirilməsi üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bərk buğda sortlarından isə əsasən makoron və makoron məməlatlarının istehsalında istifadə olunur.

Vegetasiya xüsusiyyətlərinə görə respublikada əsasən payızlıq, az miqdarda isə yazılıq buğda becərilir. Payızlıq buğdanın vegetasiya dövrü Azərbaycanda 180-200 gün təşkil edir. Bu növ buğda payızın və yazın bol yağışları sayesində zəngin rütubət toplayır, qış aylarında isə qar örtüyü nəticəsində şiddetli soyuqdan və şaxtadan qorunur. Yazlıq buğda havanın temperaturu müsbət $15-20^{\circ}$ olan vaxtı daha süretlə böyümə xüsusiyyətinə malikdir. Yazlıq buğda soyuğa və şaxtaya nisbətən davamlıdır. Payızlıq buğdanın məhsuldarlığı yazılıq buğdaya nisbətən xeyli yüksəkdir. Belə ki, payızlıq buğda əkininin hər hektarından orta hesabla 22-23 sentner məhsul götürüldüyü halda, yazılıq buğdanın məhsuldarlığı 12-13 sentnerdir. Bioloji cəhətdən payızlıq buğdanın eksər hissəsi Azərbaycanın suvarılan aran və dəmyə torpaqlarında payızda səpilir. Yazlıq buğdanın yetişdirilməsi əsasən dağ rayonlarında həyata keçirilir. Buğda səpini respublikanın aran və dağ-təyi rayonlarında əsasən sentyabr ayında, dağ rayonlarında isə avqust-sentyabr aylarında aparılır. Respublikanın dəniz seviyyəsin-

dən 2400 m-ə qədər yüksəkliklərə qədər olan ərazilərdən buğda əkinin məqsədilə istifadə olunur.

Respublikada dənli bitkilər əkinini sahəsinin təqribən 25-27%-ni əhatə eden arpa səpini təşkil edir. Arpa dənindən əsasən heyvandarlığın və quşçuluğun yem bazasında, pive istehsalında və s. istifadə olunur. Respublikada arpa əkinini əsasən buğdanın yetişdirildiyi ərazilərdə aparılır.

Respublikada qarğıdalı dən almaq və mal-qara üçün yem məqsədilə becərilir. Dən üçün qarğıdalının əkin sahəsi 33 min hektara çatır. Qeyd etmək lazımdır ki, buğda unu ilə qarğıdalı ununun qarışığından yüksək keyfiyyətli və dadlı çörək və çörək məmulatları bişirilir. Lakin respublikada bu imkandan geniş istifadə olunmur. Respublikada ümumi qarğıdalı əkininin yalnız 20-25%-dən dən almaq məqsədilə, yerde qalan 75-70%-dən isə heyvandarlıq üçün yaşıl kütlə almaq məqsədilə yetişdirilir. Qarğıdalı əkininin aparıldığı əsas zona Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonudur. Az miqdarda Quba-Xaçmaz, Naxçıvan MR və s. zonalarda da qarğıdalı becərilir.

Dənli bitkilərin əkin sahəsinin və məhsul istehsalının dinamikası

İllər	Əkin sahəsi (min hek.)	Məhsul istehsalı (min ton)
1	2	3
1913	832,9	485,9
1928	869,4	829,9
1940	797,0	567,2
1945	861,1	541,0
1950	737,0	522,9
1955	820,2	647,8
1960	699,2	725,2

1	2	3
1965	658,2	644,9
1970	621,5	723,4
1975	611,3	893,3
1980	490,6	1136,5
1985	494,0	1297,9
1990	583,4	1413,6
1995	609,4	921,4
1997	610,0	987,3
2003	776,3	2057,8

2003-ci ildə dənli bitkilərin istehsalına görə aşağıdakı rayonlar fərqlənmişdir: Sabirabad (111,2 min t), Şəmkir (87,3), Saatlı (77,8), Şəki (72,8), Neftçala (86,7) Tərtər (43,1) və s.

Dənli bitkilərdən qiymətli ərzaq məhsulu kimi çəltik əkinin də respublikada son 3-4 ildə özüne geniş yer tutmuşdur. Məlum olduğu kimi Azərbaycan tarixlər boyu çəltikçilik ölkələrinən biri idi. Lakin 60-cı illərdən onun becərilməsi tamamile dayandırılmışdır. Hazırda respublikeada çəltiyin əkin sahəsi 3,2 min hektardan artıqdır. Çəltik respublikanın əsasən Lənkəran-Astara, Mərkəzi Aran, Şəki-Zaqatala və s. zonalarında becərilir. Onun əkin sahəsi ildən-ilə genişlənir. 2003-cü ildə respublikada 16 min tona qədər çəltik istehsal olmuşdur.

Paxlalı bitkilər (lobya, noxud, fasol və s.) respublikanın demək olar ki, bütün rayonlarında az və ya çox miqdarda becərilir. Əhalinin gündəlik xöreklərində bu məhsullardan geniş istifadə olunur. Ona görə də paxlalı bitkilərin əkin əahələrinin daha da genişləndirilməsinə diqqət artırılmalıdır.

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan Respublikasında əlverişli təbii-iqlim və məhsuldar torpaq

şəraitinin olmasına baxmayaraq, əhalinin dənli bitkilərə, xüsusən də buğdaya, çəltiyə və s. olan tələbatı tam ödənilmir. Halbuki, bu məhsulların artırılması üçün respublikamızda çox böyük potensial imkanlar vardır.

Azərbaycanda texniki bitkilərdən pambıq, tütün, şəker çuğunduru, günəbaxan yetişdirilir. Pambıqcılıq texniki bitkilər arasında Azərbaycanın tarix boyu ən ixtisaslaşdırılmış bitkiçilik sahəsi olmuşdur. Hələ keçən əsrin 90-cı illərinədək ildə 500-600 min ton pambıq istehsal edən Azərbaycan onun hətta bir hissəsini ixrac edirdi. Azərbaycanda ən çox pambıq 1981-ci ildə (1015 mln. t) yığılmışdır.

Məlum olduğu kimi pambıq bitkisi su və bol günəş enerjisi tələb edir. Bu baxımdan respublikanın Kür-Araz ovalığı ən münasib ərazi hesab olunur. Burada 20-e qədər inzibati rayon pambıqcılıqla məşğuldur. Ən böyük pambıqcılıq rayonlarından Bərdə, Sabirabad, Ağcabədi, Salyan və s. hesab olunur. Pambıqcılıq rayonlarında 19-e qədər pambıqtəmizləmə zavodları fəaliyyət göstərir. Əli Bayramlı və Gəncə şəhərlərindeki pambıqtəmizləmə zavodlarının tərkibində pambıq çiyidindən yağ, heyvandarlıq üçün jmix və s. istehsali yaradılmışdır.

Pambıq əkinin sahəsinin və məhsul yığılmının dinamikası

İllər	Əkin sahəsi (min hek.)	Məhsul yığıımı (min t)
1	2	3
1913	103,2	64,0
1928	111,1	55,5
1940	188,1	154,2
1945	106,8	64,7
1950	151,3	283,6
1955	200,3	376,7

1	2	3
1960	220,2	365,5
1965	214,8	334,5
1970	192,9	335,6
1975	211,4	450,5
1980	249,6	753,5
1985	295,5	787,8
1990	263,9	542,9
1995	210,4	274,1
1996	213,4	274,4
1997	219,4	124,7
2000	101,2	91,5
2002	61,0	80,4
2003	66,7	99,6

Cədvəldən göründüyü kimi Azərbaycanda pambıqçılıq keçən əsrin 90-ci illərindən başlayaraq ildən-ilə geriləmeyə başlamışdır. Torpaq islahatından sonra özelleşdirilmiş keçmiş pambıq sahələrində bitkiçiliyin digər sahələri becərilir.

Kənd təsərrüfatının gəlirli sahəsi olan pambıqçılığı bərpa və inkişaf etdirmək üçün dövlət tərəfindən nəzarətə alınmalıdır. Çünkü pambıqçılıq kompleksi təsərrüfatın bir çox sahələrini özündə birləşdirir.

Texniki bitkilərdən tütünçülük də Azərbaycanın kənd təsərrüfatında ixtisaslaşdırılmış sahələrdəndir. Tütünçülük kənd təsərrüfatının gəlirli sahələrindən biridir. Respublikada tütünçülük əsasən Şəki-Zaqatala zonasında becərilir. Respublikada tütün məhsulunun 76-77%-ni təkcə bu zonanın rayonları verir. Naxçıvan MR, Kəlbəcər-Laçın, Dağlıq Şirvan zonalarında da tütünçülük inkişaf etdirilirdi. Azərbaycanda tütün istehsalına görə

Şəki, Zaqatala, Balakən, Oğuz, Qəbələ, Qax, Masallı və s. rayonlar fərqlənirlər. Bu rayonlarda çox məhsuldar və etirli «Samsun», «Trabzon» və s. növ tütün sortları yetişdirilir. Baxmayaraq ki, tütünün becərilməsi müəyyən qədər zəhmət tələb edir və əhalinin sağlamlığına pis təsir göstərir, lakin gəlirli sahə olduğu üçün onun becərilməsində və məhsul yiğimində texnikanın gücündən geniş istifadə olunmalıdır.

**Respublikada 1940-2003-ci illərdə tütünün əkin sahəsi
və məhsul istehsalı**

İllər	Əkin sahəsi (min hektar)	Məhsul istehsalı (min t)
1940	6,7	5,4
1945	7,9	4,0
1970	13,9	24,6
1975	16,6	41,9
1980	17,2	57,0
1985	16,2	60,0
1988	16,9	66,4
1990	14,8	52,9
1995	8,0	11,7
1996	8,7	11,2
1997	8,3	15,1
2002	1,6	3,3
2003	2,1	4,7

Tütünün ister əkin sahəsi və istərsə də məhsul yiğimi 1970-ci və 1990-cı illər arasında daha yüksək olmuşdur. Belə ki, tütünün əkin sahəsi 1970-ci ilde 13,9 min hektar, məhsul yiğimi isə 24,6 min t olmuşdursa, 1990-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 14,8 min hektar və 52,9 min t təşkil etmişdir.

2003-cü ildə respublikada tütün əkinini sahəsi 2,1 min hektar,

məhsul yığımı isə 4,7 min t təşkil etmişdir.

Respublikanın tütinçlük zonalarındaki bir çox şəhərlərdə - Şəkidə, Balakəndə, Zaqatalada, Yevlaxda, Naxçıvanda və s. tütünü ilkin emal edən fermentasiya zavodları fəaliyyət göstərir. Bakıda mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış iri tütün fabrikası mövcuddur.

Azərbaycanın müləyim iqlim zonası rayonlarında yetişdirilən şəker çuqunduru qiymətli texniki bitkilerdəndir. Bu qiymətli ərzaq bitkisinin kökümeyvəsində şəkerlilik 20% təşkil edir. Onun hər hektarından 250-300 sentner məhsul götürmək mümkündür. Son illərə qədər Azərbaycanda şəker çuqundurunun yetişdirilməsinə diqqət yetirilməmişdir. Bu növ texniki bitkinin yetişdirilməsi üçün respublikada əlverişli təbii-iqlim və torpaq şəraiti vardır. Hazırda respublikanın əsasen Arazboyu və Naxçıvan MR rayonlarında 3,5 min hektardan artıq sahədə şəker çuquiduru yetişdirilir. Bu qədər sahədən 2003-cü ilde 128 min t-dan artıq şəker çuqunduru yığılmışdır. Respublikada şəkerə olan tələbatı ödəmək məqsədile gələcəkdə onun əkin sahəsinin xeyli artırılması nəzərdə tutulur.

Respublikada şəker çuqunduru becəren en iri rayonlardan Naxçıvan MR, Bilasuvar, Cəlilabad, İmişli, Beyləqan, və s. göstərmək olar. Respublikada çuqundur istehsalının 97%-dən çoxu təkcə Naxçıvan MR-in payına düşür. Azərbaycanda istehsal olunan şəker çuqunduru emal olunmaq üçün İranın Parsabad vilayətindəki Melko və qismən də Türkiyənin şəker zavodlarına göndərilir. Gələcəkdə respublikanın şəker çuquvduru yetişdirilən rayonlarında bir neçə emal sənayesinin yaradılması, o cümlədən Naxçıvan və İmişli şəhərlərində sutka ərzində hər birisinin gücü 600 t şəker çuqunduru emal edən iri şəker zavodlarının tikintisine başlanılmışdır. Azərbaycanda şəkerə olan illik tələbat 280-300 min tondur.

Qeyd etmək lazımdır ki, şeker çuğundurunun toxumunun səpilməsində, becərilməsində və məhsulun yiğilmasında tətbiq olunan maşın və digər aqreqatlar Ukraynadan alınır. Gelecekdə belə maşınların Azərbaycanda istehsalı həyata keçiriləcəkdir. Hazırda Şəmkir rayonundakı Zeyəm maşinqayırma zavodunda şeker çuğunduru çıxaran maşın istehsalına başlanılmışdır. Şeker çuğundurunun bir əhəmiyyəti də ondadır ki, onun yarpaqlarından və emalı tullantılarından heyvandarlıqda qiymətli yem bazası kimi istifadə olunur. Ona görə də Azərbaycanda şeker çuğunduru əkinin sahəsinin artırılması məqsədəyəyündür.

Günəbaxan da qiymətli texniki bitkidir. 2003-cü ildə onun əkin sahəsi 13,6 min hektar, məhsul yiğimi isə 18,3 t təşkil etmişdir. Günəbaxan ən çox Yevlax, Tərter, Samux və s. rayonlarda becərilir.

Kartof, tərəvez və bostan bitkileri Azərbaycanın ən qədim kənd təsərrüfatı sahələrindəndir. Əhalinin ərzaq məhsullarına tələbatının ödənilməsində kartof, tərəvez və bostan məhsulları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İkinci çörək adlandırılan kartof bitkisi Azərbaycanın əsasən dağlıq rayonlarında yetişdirilir. Gədəbəy, Daşkəsən, Tovuz, Cəlilabad, Şəmkir, Goranboy, Qusar və s. kartofçuluğun ən inkişaf etdirilmiş rayonlarıdır. Xüsusilə Gədəbəy rayonunun kənd təsərrüfatında kartofçuluq ixtisaslaşdırılmış sahə hesab olunur. Şəmkir rayonunda faraş kartof yetişdirilməsinə böyük diqqət yetirilir. Respublikada kartof əkinin sahəsi 60 min hektara çatır. Kartof əkinin sahəsi və məhsul yiğimi ildən-ilə artır. 2003-cü ildə respublikada 770 min tona qədər kartof istehsal olunmuşdur ki, bu da 1997-ci ildəkine (224 min t) nisbətən 546 min ton çoxdur. Kartof istehsalına görə Gədəbəy (151,4 min t), Tovuz (205,2 min t), Cəlilabad (77,4 min t) və Şəmkir (85,5 min t) rayonları fərqlənmişdir. (2003-cü il).